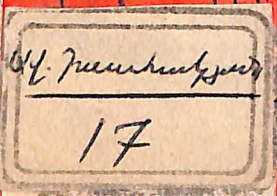

Up 56 G Zpua Cn

Up 56 G 75

Up 56 G 75

Up 56 G 1920

Ch \$.

2012

\$ 2004

ՀԱՅԿԱՅԻՆ

Հրատարակչություն

ԱՄԵՆԱԿԱՆ

Բուսպուշ 1920 թ.

Հասցեից Մ. Վ. Բաղդասարյան.

Մկրտչի տնիք...

47.925

Մկրտչի չհամաձայնեցողությամբ
Դրոպիկ Լիզ. երեք ժամակ չհասնելով ին-
քանակի չարախոսության. Թեպետև նա
տեսնանալով իր սպասելի մեղքերը:

Մայիս 6, 1924 թ.

Իր խոսքից Եստեմ
Գրեթ Բ. Բ. Բ.

Ա.

ԱՐՄԷՆԻԶՄ

«Այո՛, դո՛ւք ալ, բարեկամներս,
պիտի երկնչի՞ք իմ վայրի իմաստութե-
նէն, եւ քերեսս հեռուները փախի՞ք
քշմամբներուս հետ միասին»:

Ֆ. ՆԻՇՅԷ (Զարաթուստրա)

Ա.

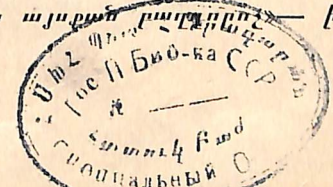
Հպարտ նայուածքը պտտցուց դատարանը խոնուած
անձերուն վրայ, եւ Ծախրէտտին էֆէնտին մեծ ճիգով
մը հազիւ կրցաւ զսպել ինքնագոհ մի ժպիտ, որ կը յա-
մառէր պրկել իր շրթները:

Մարդկային բնութեան բոլոր թոյլատրելի սնափա-
ռութիւնները նկատի ունենալով՝ մէկը Հպիտի նախանձէր
Ծախրէտտին էֆէնտի աչքի մէջ ահաբեկեց:

Ընդհանուր դատախազի իւր կեանքին մէջ առաջին
անգամն էր որ աչքի մէջ ծանրակշիռ եւ «օսման» պե-
տական զոյուրեան համար աչքի մէջ ծանրակշիռ ինչ-

(885-87) 9
78105 - 4.3.
17 - 2014
18 17

սկս ինք կը յայտարարէր — դատաւարութեան մը մէջ առաջնակարգ դերակատարը կը լինէր:

Այս դատաւարութեան յաջող վախճանին ստանալիք չքանչանի եւ բարձրագոյն պաշտօններու հեռանդակարը չէր որ կը հմայէր զինք, այլ, այն պարագան թէ՛ օսմանեան դատական տարեղբուրեանց մէջ — ինչո՞ւ չըսել պատմութեան մէջ — նմանը չգրուած այս դրդաւի դատը պիտի գուզորդուէր իր անուան:

Խորունկ մի հաճոյք իւր անդամակազմութեան ամենայետին ջիւղը խանդավառեց, եւ յամառ մի եռանդ գունաւորեց իւր այս բացառիկ գործունէութիւնը:

Մայրաքաղաք՝ Գոնիայի դատարանը մեծ ջանքերով ուղեց հոն փոխադրել դատաւարութիւնը:

Փառքը այնքան մեծ էր որ կ'արդարացնէր ամէն աշխատանք:

Սակայն, ձերբակալութեան Գ...ի մէջ պատահիլը, եւ Ֆախրէտտին էֆէնտիի անհաշտ մաքառումը դատը եւ բանտարկեալները Գ...էն տեղափոխելու ունէ փորձի դէմ հարթեցին ամէն խոչնդոտ: Թէեւ ըսողներ եղան թէ դատախազ էֆ...ին իւր յաջողութիւնը կը պարտէր Գոնիա ունեցած «գորաւոր կոնակին»:

(Ֆախրէտտին փեսան էր նախկին սպարապետ Միւշիր Հիւսնի փաշայի: Ամենաազդեցիկ զինուորականը որ ժողովուրդէն կ'ստանար «Ալաման» մականը):

Թրքական յատկանիշներուն ծանօթ մէկու մը խիստ տարօրինակ պիտի թուէր այն երեւութապէս անգուսպ եւ խռովալի եռուղեք որ մրդիկեց մամուլն ու քաղաքական կեանքը Գ...ի ձերբակալութիւններու առթիւ:

Պատմութիւնը առատօրէն կ'ենթարկուէր լրագրական մկրատներու եւ շոնդալից խմբագրականներ ահագողու ածականներով ծանրարեռնելէ վերջ Գ...ի «խնդիր»-ը, կը վճռէին թէ բաղդատամբ ասոր Տրէֆիւսի դա-

տը անվնաս կատակախաղ մըն էր:

Այս խաժամուծի մէջէն, սակայն, աղետալի եւ պատասխանատու նօթ մը հնչեցուց Շէմսի Ատալէք (Արդարութեան Արեգակ) օրաթերթը, երբ իրերայաջորդ երկու առաջնորդող յօդուածներով պահանջեց վերջ տալ դատական տաղտկալի ձեւակերպութիւններուն եւ անմիջապէս ամբաստանելի աթոռը հրամցնել Բարձրագոյն Դուռը գրկուած Հայաստանի դեսպանին:

«Որովհետեւ, կը շարունակէր յօդուածը, Գ...ի դատադրութիւնը հայկական հոգիի եղեռնական մէկ արտայայտութիւնն է եւ Հայաստանի կառավարութիւնը ունէ պատասխանատուութենէ զերծ պահել իշային ապուշութիւն պիտի ըլլար եւ քաղաքական անձնասպանութեան համազօր մի արարք»:

Այս թերթը օրկանն էր Մօլլաներու եւ այլ կրօնական շահերու, հետեւարար ամենէն աւելի տարածուածը, եւ հեղինակութիւն վայելողը:

Պետական տարրական ողջախոհութիւնը պարտադրեց թուրք վարչապետին՝ հայկական դեսպանին գրելու թէ սոյն յօդուածի մէջ արտայայտուած մտքերը կառավարութիւնը չէր բաժնէր եւ ինք խոր ցաւակցութիւն կը յայտնէր պ. Դեսպանին՝ «մարդկային կրքերու այս անդէպ սայթաքումին համար, որ, ինչպէս քաջածանօթ պէտք էր ըլլալ պ. Դեսպանին, կը պատահէր ամէն երկրի մէջ նմանօրինակ պարագաներու տակ»:

Վարչապետին նօթը կրնար գոհացնել դեսպանը եւ սահմանափակել Գ...ի խնդիրը քաղաքական սովորական դատաւարութեամբ մը: Սակայն, ժողովրդային խաւերու հետ շփման եկող մէկը պիտի տեսնէր թէ ի՞նչ հեղինակութեամբ կը թաւալէին ու ծաւալէին մօլլաական օրկանի մտքերը:

Ակնկալութիւններով ելեքտրականացած մթնոլորտը

չունչ մ'առաւ, երբ դատաւարութիւնը սկսաւ: Հիմա կըր-
նար գիտցուիլ իսկական բնոյթը այս քստմենի տրամին:

Գ...ի անշուք դատասարհը կը տնքար ծանրութեան
տակ մի բազմութեան, որուն նմանը իւր կառուցման օ-
րէն ի վեր չէր տեսած:

Շարաթներ առաջ երկրի ամէն անկիւն շեփորուած
դատաւարութիւնը զանազան քաղաքներէ Գ... բերած էր
հետաքրքրներու խումբ մը, որուն մեծ մասը անկարող՝
դատական չէնքէն ներս մտնելու, բողոքելով պահանջեց
դատաւարութիւնը փոխադրել նորակառոյց թատրոնը:

Կառավարութիւնը մերժեց այս պահանջը:

Միանային ձկառմբ որ ամէն զիմազծի վրայ կը
նշմարուէր, կը մատնէր անչափ հետաքրքրութիւնը հան-
դիսատեսներու, որոնք հեռաստառ սալասումի ջլաշնո-
տութիւնն իսկ զսպած՝ աչքերնին սեւեռած էին ամբա-
տանեալներու վրայ եւ շատ քիչ անգամ պատահական
նայուածք մը կը ձգէին դիրուկ եւ կարճահասակ զանդ-
ուածին վրայ ֆախրէտալին էֆ-ի, որ տակաւին իր
թուղթերը չէր կրցած շարադրել:

Ամբաստանեալները երեք էին: Երկուքը տղամարդ,
մէկը կին:

Երեքն ալ հայեր:

Երեքն ալ երիտասարդ:

Կինը հաղիւ երեսուն տարեկան էր. հազած ունէր
մութ կապոյտ գլետտ, պարզ եւ մաքուր:

Սրահին մէջ ամենէն անխուլ անձերը երեք ամբա-
տանեալներն էին: Իրենց զիմային արտայայտութեան
անդորրութիւնը այնքան անսովոր կը թուէր, որ զիրենք
աւելի հետաքրքրական կը դարձնէր, իսկ կինը աւելի
հրապուրիչ:

Մերթ ընդ մերթ գլխու շարժումով կամ կարճ փափը-
սուքով երկու ամբաստանուած մարդերէն մին կամ միւսը

կը պատասխանէր իրենց փաստաբանի հարցումներուն:

Կառավարութիւնը ստիպեց զիրենք ընդունելու ա-
ջակցութիւնը մի փաստաբանի իրենց պաշտպանողակա-
նին մէջ: Ի սկզբան մերժեցին, բայց երկրորդ անգամին
չ'ընդգիմացան:

Յիրաւի այնքան քաղցրաբարոյ եղած էին իրենց
վարուելակերպի, պահանջներու կամ բողոքին մէջ որ
մէկը աւելորդ պիտի համարէր երկու սուինաւոր զին-
ուորները, որ ամբաստանեալներու նստարանին երկու
կողմը կանգնած էին:

Երիտասարդ կինը ուշադրութիւն չէր ըներ փաստա-
բանին եւ երբեմն աչքերը վերցնելով, միեւնոյն հան-
դարտ նայուածքով, կը դիտէր ընդհ. դատախազը:

Ինչո՞ւ չ'աճապարել: Նոյնիսկ անհամբերութեան նը-
շաններ կուտային դատաւորը եւ իր շուրջ նստած խոփո-
ւաղէմ անձեր, որոնք պիտի արձակէին վճիռը:

Բ.

«Երեքի տեղ քանի մը հարիւր հողի պէտք է բերուած
ըլլային Արդարութեան Ամպիոնին առաջ», շարունակեց
ֆախրէտալին էֆ., ձայնին տալով այնպիսի մի շեշտ, որ
չէր սքողէր արտասանութեան ելեւէջներու շնորհիւ թա-
տերական տպաւորութիւններ ստեղծելու իր փափաքը:

«Մամուլի մէջ երեւցած հատուկտոր եւ յաճախ հա-
կասական լուրեր ու տեղեկութիւններ անզօր են նոյնիսկ
աղօտ մի դաշափար տալու այն սոսկավիթխար համեմա-
տութիւններու մասին, որ այս դաւաճանական շարժումը
ստացաւ ապշեցուցիչ արագութեամբ:

«Դիւրմբունիլի ըլլալու համար, այս շարժումը,
այս դաւադրական կազմակերպութիւնը պիտի կոչեմ
Աքմէնիզմ: Աւելի յարմար բառ մը չեմ գտներ յատկորո-
շելու դայն:

«Արմէնիզմը մահացու քաղցկեղի կը նմանէր: Կը գործէր այդ սոսկալի ախտի նման գրեթէ անյայտ, եւ անոր նման կ'սպառնար մեր պետութեան, մեր ժողովուրդին ամենակենսալի ջղերուն:

«Հէրքիւլեան, գրեթէ անհնարին աշխատանք մըն էր ձեռք անցուած հազիւ մէկ քանի վաւերաթուղթերէն ու առ երեւոյթս անկապակից վկայութիւններէն օղակաւորել, հիւսել ամբողջ դժնդակ ոստայնը այս եղեռնին:

«Սակայն մեր նուիրական հայրենիքին ծառայելու տենչէն խթանուած՝ գործադրած եւ գործածած եմ ամէն հնարք կամ միջոց, որ մարդկային կարողութեան սահմաններէն դուրս չէ:

«Պիտի ջանամ, եւ յուսամ պիտի կրնամ, կարելի եղածին չափ որոշ պատկերը տալ այս ստորերկրեայ կաղմակերպութեան, որ Արմէնիզմ կոչեցի:

«Ինչ ինչ յայտարարութիւններ պիտի ընեմ, որոնց համար որպէս փաստ գործածած վաւերաթուղթերս չպիտի հրապարակեմ հոս, նկատելով վաղահաս յայտնարերում մը վտանգաւոր՝ հայրենիքի խակական շահերուն:

«Արմէնիզմը հայկական է, բացարձակապէս հայկական: Կարծեմ միակ հայերը ընդունակ էին այսպիսի դանդուածային դաւաճան ձեռնարկի մը:

«Տասներկու տարի առաջ Եւրոպական ընդհանուր պատերազմի մեր մոտաքր օսմանեան պետական ղեկավարները կ'ենթարկէր անդամալուծող մտահոգութեան մը՝ հայոց հանդէպ բռնելիք քաղաքականութեան մէջ:

«Կասկածելի եւ անփստահ տարր մըն էին: Ինչե՛ր չէին կրնար ընել, երբ մեր ազգը՝ իրենց կրօնակից հզօր տէրութեանց միացեալ կատաղութեան դէմ կը մղէր իւր գոյութեան օրհասական կռիւը:

«Այդ օրերու պատմութիւնը տակաւին չէ հինցած:

«Մեր կառավարութիւնը որոշեց իւր դիրքը, եւ գոր-

ծադրեց որոշեալ ծրագիրը:

«Այդ՝ ծրագիր մըն էր, որ ժողովուրդներու բնականոն կենցաղավարութեան օրերուն կը թուէր անտեղի ու որոշ աստիճանի վնասակար:

«Բայց պատերազմի արհաւիրալի բոլէներուն, երբ ամէն մէկ մկանի դիրքը պէտք է ճշգրտուի հանդէպ հայրենիքի հաւաքական շահերուն եւ գերագոյն ապահովութեան, այդպիսի մի ծրագիր կը դառնար հրամայական անհրաժեշտութիւն:

«Այս ծրագրի գործադրման պարագային՝ անխուսափելի էին կարգ մը դէպքեր, որոնք անգթութեան սահմաններուն կը մօտենային, եւ որոնք մակերեսային քըննադատութեան մը ենթադրել կուտային թէ՛ դիտումնաւոր չարիք մ'իր վայրագ դիմագծերը կը թաքցնէր այս արարքին ետեւ:

«Պատմութիւնը իր փաստերու չմեցուցիչ առատութեամբ կը ժխտէ ու կ'ոչնչացնէ այսպիսի մի դադափար: Հսկայական համեմատութիւններով մի ձեռնարկի գործադրութիւնը անկարելի էր գերծ պահել անհաճոյ, անակնկալ եւ չկանխատեսուած դէպքերէ:

«Ու այս դէպքերը պատահեցան այն ատեն...:

«Եթէ չպատահէին, մենք, այսօր, դաժան հարկին տակ չպիտի գտնուէինք մեր ծոցին մէջ մեծցած տեսնելու Արմէնիզմը:

«Հայերը, ի մասնաւորի Արմէնիզմի գինակիր հայերը, հաւատացին եւ գերադրգուած եռանդով պնդեցին թէ տեղահանութեան յարակից դէպքերը անօրինակ ու ճիւղներ էին իրենց ցեղային ամբողջականութեան դէմ. մի ոճիւր՝ գործուած քստմնելի պարագաներու տակ եւ աներեւակայելի վայրագութեամբ: Ու իրենց տաքցած ուղեղները գեհեհեհական «նախճիր»ներ կ'ստեղծէին, որոնք իբր թէ գործուած ըլլային Միջազգային մէջ իրենց

անօգնական ազգակիցներուն դէմ:

«Այսօրինակ մի եղևոն, պնդեցին, կարելի չէ՛ մոռնալ, կարելի չէ՛ ներել:

«Զմոռցան...:

«Զներեցին...:

«Այս՝ մեկնակէտն է...:

Ու Արմէնիզմի միգամածային գանդուածը—եթէ կարելի է այսպէս անտայայտուիլ — կ'սկսի իւր խօսական հոբովոյթը, կը կարծրանայ, կ'ստանայ ձեւ եւ ուղղութիւն:

«Վրէժի դադափարը միակ վէմն էր, միակ ապառաժ հիմը, որուն վրայ իր կործանարար յօրինուածքը կը բարձրացնէր Արմէնիզմը:

«Եթէ, կը քարոզէին Արմէնիզմեանները, հայերը ունին իրենց մէջ այնպիսի մի հոգի եւ ջղային դրութիւն, որ իրենց մոռցնել կուտայ Մեծ Աղէտը եւ կ'սպաննէ իրենց մէջ վրէժի ոգին, ուրեմն, անոնք անբուժելի վատասեռածներու անասնական ջոլիւր մ'են, որ կը ջանան երկու ոտքով սողալու անարգ շարժման սկիզբը դնել աշխարհի մէջ:

«Պատմութեան անյեղլի տրամաբանութիւնը կը պահանջէ որ վրէժի խարոյկը բոցավառի, գործէ Արմէնիզմը, գործէ արագ եւ վճռական:

«Վայրա՛գ վարդապետութիւն մը, վայրագ հաստատակամութեամբ մշակուած...:

«Տարաբախտաբար, Արմէնիզմը կը ծնէր բարերատուիկ աստղի մը տակ, եւ հայերը, ի մասնաւորի հայ երիտասարդութիւնը կը բոլորուէին անոր դրօշին շուրջ, այնպիսի երկիւղած նուիրումով մը, որը դարերու ընթացքին՝ կրօններուն հայթայթեր է մարտիրոսներ, եւ յեղափոխական շարժումներուն՝ նահատակներ:

«Արմէնիզմի անդամները, կամ «գործող անձինք»ը,

մեծամասնութեամբ հայ երիտասարդներ էին:

«Այս երիտասարդութիւնը կարելի է բաժնել երկու խումբերու:

«Առաջինը անոնք էին, որ իրենց պատանեկութեան անձնապէս կրած էին տեղահանութեան ոչ-հաճելի փորձառութիւնները, ու օսմանեան տէրութենէն անմարդկային խէնէջութեամբ անիրաւուած ըլլալու դադափարը իրենց ծուծին անցած եւ չադախուած իրենց էութեան հետ անխորտակելի ամբուլթեամբ:

«Այսպիսի մի ատաղձ, պաղարին խոհեմութեամբ օժտուած ղեկավարներէ առաջնորդուած, կը դառնայ մի զէնք, որ աստուածներուն երկիւղ կ'ազդէ:

«Իսկ երկրորդ խումբը, եւ ըստ իս ամենէն վտանգալիւն — քանզի բովանդակ մեքենականութեան շնչերակը — էր Ամերիկահայ երիտասարդութիւնը...:

«Ամերիկան այս երիտասարդներուն պատուաստեր էր իւր նախանձելի առաքինութիւններէն մին — ծրագիրներ մշակելու բժախնդիւր համբերութիւնը ու զանոնք իրադործելու վճռական արագութիւնը:

«Այս հայերը, այս մարդիկը, կրնային ունենալ իրենց ցեղին շատ մը մոլութիւնները, բայց, ընդունակ էին եւ կարող՝ գործ մը լմնցել, սկսուած ձեռնարկ մը կատարել յանդուգն կորովամտութեամբ, աւելի ճիշդ պիտի ըլլայ ըսել անհայկական կորովով:

«Ամերիկան էր որ օսմանեան կայսրութեան այս երեւմնի հպատակներուն կուտար նախաձեռնելու ոգին. որ այս լալկան մեղամաղձոտները կը դարձնէր շինարար նեարդախուրձեր, եւ յանդգնութիւնը կ'ըներ անոնց երկրորդ մականունը:

«Այսպիսի մի գործակցութիւն եղական է դաւադրական պատմութեան մէջ: Ու Արմէնիզմի երկու գլխաւոր խմբաւորումներու ներդաշնակ շաղկապումը բաւական

էր համոզելու նոյնիսկ քրօնիկ յոռետեսութիւնը՝ յաջողութեան համար այն ամէն ձեռնարկներուն, որ այս հայերու դիւային ուղեղները կրնային երկնել կամ դարբնել:

«Խորին ցաւով հարկադրուած եմ յիշել թէ հայկական աւանդական անմիաբանութիւնը—որուն մասին շատ մը հայ կին—հոգի եւ անվճռական դրողներ աղմուկ յարուցած էին եւ հառաչանք վառնած — անգոր եղած էր Արմէնիզմի շարքերուն պնդակազմ յօդուածքը խաթարելու. կարծես մի անտեսանելի անբարտակ բնականոյց ժայռերու երկիւղալի ամբողջամբ կղզիացուցած էր այս կազմակերպութիւնը այն ամէն տարբերէն, որ կրնար մի կերպ սպառնալ անոր գործունէութեան դժոխային ներդաշնակութեան:

«Մեզի քաջածանօթ է — քանզի մօտիկ անցեալի յիշողութիւն — այն ատելալաւ հակառակութիւնը որ լաւած էր հայ քաղաքական կուսակցութիւնները միմեանց դէմ յաճախ այնքան ամբարտաւան յամառութեամբ, որ յաւիտենական թշնամութենէ վարակուած երկու բանակներ կը յիշեցնէր: Արմէնիզմը մէկ քմծիծաղով ոչնչացուց այս հակառակութիւնը:

«Անոր շարքերուն մէջ այս բոլոր իրերամարտ կազմակերպութիւններէն անդամներ կան:

«Հայ քաղաքական կազմակերպութիւնները, հակառակ իրենց ծրագրային տեսական տարբերութեանց, գործնականին մէջ եղած են գերազանցօրէն ազգայնական: Այս իրողութիւնը պատճառ եղաւ անոնց «լոյսը» տեսնելու, եւ ճամբաներու խաչաձեւումին յիմարական վիճարանութեամբ իրարու բռնեցք շարժող ուղեւորներու նման, որոնք յանկարծ հրաշքի համազօր դիպուածով մը ճամբարիտ ճանապարհը կը դառնն եւ կ'սկսին յառաջանալ թեւ թեւի ու մէկ ճակատ:

«Արմէնիզմի անդամներուն մէջ կը գտնուէին կիներ,

որոնց որչափ գործունեայ ըլլալու մի փաստը պիտի չուշացնեմ, եւ — կսկծալին — շատ մը հայ հարուստներ:

«Ամբողջ գործը դիտուած հայկական դաւաճան մը տայնութեան տեսակէտէն՝ կրնար համարուիլ մի հրաշք: Մի հրաշք, աննման՝ անցեալի իրենց պատմութեան մէջ, ներկայի իրականութեան մէջ եւ ապագային համար մեծամեծ հաւանակութիւններով ծանրաբեռն:

«Պարագաները, դժբախտաբար, կ'օժանդակէին անոնց: Գրեթէ ամէնն ալ Հայաստանի հպատակներն էին եւ մէկ քանիներ ամերիկեան քաղաքացի: Այս հանգամանքին մէջ անոնք կը գտնէին պաշտպանութիւն եւ մխիթարութիւն: Միխիթարութիւն իրենց ձերբակալման պատահականութեան առջեւ:

«Եւ այս ստրկածին անձերը, օ՛ր թանձրացեալ ապերախտութիւն մարդակերպ էակներու — վայելելով մեծահոգի ասպնջականութիւնը օսմանեան կառավարութեան — եղեռնահոտ խաւարի մէջ կը դարբնէին ոճրապարտ եւ թոյնաթաթախ մի դաշոյն խրելու թրքական ներող եւ համբերող սրտին:

«Աւելորդ է ըսել, դադանապահութիւնը կը գործադրուէր ամենախիստ կերպով. կրնայ ըսուիլ թէ ան մի համազգեստ եղած էր, որով պէտք էին հագուիլ Արմէնիզմի բոլոր հաւատաւորները:

«Այս լռին դադանապահութեան սատարելու համար էր որ գրաւոր գործունէութիւնը չէր քաջալերուած: Անցեալի փորձերը կը ցուցնէին թէ դրուածք մը, հոգ չէ թէ ինչպիսի՝ առեղծուածային բանալիներով կամ ո՛րպիսի ալլաղան քիմիական անտեսանելի մեխանով դրուած, վերջի վերջոյ յաջող լուծում մը կը գտնէր կառավարական պաշտօնեաներու հնարամիտ ճարպիկութեան առջեւ:

«Սովական, փա՛ռք կանացի յեղեղուկ բնաւորութեան, ձեռքիս տակ փաստաթուղթ մը կը գտնուի, որ մե-

ղի պիտի հայթայթէ մեծ օժանդակութիւն:

«Այս կինը, սա՛, որ կը նստի մեղապարտի նստարանին վրայ իր երկու ընկերներով, հաւատարիմ՝ իւր սեռի անբացատրելի քմահաճոյքներուն, թուլութիւնը կ'ունենար օրագիր-յիշատակարան մը պահելու:

«Ներսէս անունը Անահիտ է, մականունը չեմ գիտեր: Խիստ հաւանական է որ իր առջի անունով ծանօթ եղած ըլլայ նաեւ իւր ընկերներուն»:

Յատկատարին էֆ. սեղանին վրայ ծոցաւ եւ թուլթերու մէջէն փոքրիկ տետրակ մը վեր առած՝ ակնոյցներու գծին հաւասար բարձրացնելով՝ քանի մը էջերը լեռութեամբ դարձուց, յետոյ բարձրաձայն՝ յայտարարեց.

«Ձեզի պիտի կարգամ մէկ երկու էջ»:

Գ.

ԱՆԱՀԻՏԻ ՕՐԱԳՐԷՆ

Մայիս 17.— Երբ իրենց հաղորդեցի հրահանգները *****-ի ձեռնարկին մասին, անպատմելի թախիժ համակեց հոգիս: Եթէ՛ ձախողին... Եթէ կըին ծանրութեանը տակ այն խաչին, որ իրենց ուսերուն վրայ դնելու մէջ այնքան բաժին ունիմ եւ ես...: Օ՛հ, այս կեանքը...: Ո՛ր պիտի վերջանայ...:

«Ուղեցի նայել անոնց դէմքերուն, դիտել զանոնք երկար լոյն հիացումի եւ պաշտամունքի մշուշէն աղօթած աչքերով, այս հոյլը հերոսներու, որոնք անձայն՝ լսեցին ինձ եւ երբ վերջացուցի, անշուշտ բաժնուեցան իրարու հետ նայուածքներ փոխանակելով միայն:

«Դառն հեղնանք մը տեսնել կը կարծեմ ամէն անգամ որ կը մտածեմ թէ ես, տկար մի աղջիկ, կոչուած եմ դեկավարելու այս տղաքը: Շրթունքս ակռաներու մէջ կ'սպասէի, մինչ իրենց հզօր բազուկները եւ կենսալի ի-

մացականութիւնը պիտի երթան ձեռնարկներ վերջակէտելու, արիւնոտ նախաորինքներու մրուրը սրբելու ցեղիս յոգնատանջ ճակատէն:

«Ինձ թոյլատրած չէի առաջ այսպէս մեղամաղձոտ խոհումներէ չղթայուիլ, սակայն, այս երեկոյ՝ ստուերներ՝ կորած յիշատակներու պատմութեանը զգեցած՝ յամառ անողորմութեամբ կը բարձրանան աչքերուս առջեւ, եւ կ'զգամ թէ մի բան կը ճնշէ կուրծքս, եւ արտօսող կը խղզէ կոպերուս տակ:

«Արդեօք անո՞ր հոմար որ կին մըն եմ: Ի՞նչ, եթէ անոնք ալ, այդ տղամարդիկը, ունենան այսպիսի վայրկեաններ: Որպիտի հոգեկան տառապանքներու մտրակումը իրենց լոռութեամբը պէտք է սքօղեն...: Ո՛հ, քաղցրիկ բնութիւն, բարի աստուածուհի, ամենաբոժ մատներուդ հպումը բեր անոնց այրող ճակատներուն: Մենք զինուոր ենք, եւ մեր գործը վախճան չ'ունի: Բնա՛ւ, բնա՛ւ, բնա՛ւ...:

«Յունիս 3.— Մ...ը եկաւ: Թղթատար կառքը կասեցուցած են Գասթէմունիի մօտ եւ պահանջուած թուլթերը առնուած: Տաճիկներէն մին զիմաղրելուն՝ կը զարնուի:

«Յունիս 7.— Որոշուած է յաջորդ կիրակի դորձադրել *****-ի խնդիրը:

«Յունիս 8.— Հա՛, հա, թերթերը կը գրեն, 'Քոստլենց, յունիս 7.— Կոմս Եօհան Փօն Վէնթլօ երէկ սպանուեցաւ Բինկստորֆի մէջ, ուր կոմսը զացած էր ամառուայ ամիսները անցնելու համար: Կոմս Վէնթլօն առաւօտեան իր պտոյտը կ'առնէր քաղաքին մօտակայ անտառին մէջ, երբ անձանթ մը ատրճանակի երեք հարուած արձակեց ծառի մ'ետեւէն: Օգնութիւն հասնելուն՝ կոմսը մեռած էր: Ոճրագործը չէ ձերբակալուած»:

«Ա՛հ, սիրելի կոմս, այս բաղադրեալ տոկոսն է

խմբադրաւորներուդ, որով ջանացիր լուսադարձել տաճ-
կական վալրադութիւնը: Գրիչը միշտ զօրաւոր է սու-
րէն, մանաւանդ ատրճանակէն...:

«Յուլիս 13.— Գիտակ եկաւ համակ ժպիտ եւ ոգե-
ւորութիւն: Բորենին յաջողութեամբ առեւանդած են եւ
կ'սպասեն գրիչերուն: Քաղքիս տաճիկ թերթը արդէն
գրած է եւ անխմաստ ածականներով ծերունիին տարի-
ներ առաջ Երզնկայի մէջ ցոյց տուած դործունէութիւնը
կը յիշէ: Թերթը կը կարծէ թէ աւազակները մեծագու-
մար փրկանք ձեռք ձգելու համար Պէյը փախցուցած են:

«Յուլիս 14.— Երէկ գրիչեր: Քարայրը: Հոն էր, մեր
տղաքներէն երկուքին միջեւ կանգնած, բոլորովին ընկ-
ճեալ, բայց կատարած արխնոտ շահատակութիւններու
փայլը տակաւին աչքերուն մէջ: Խռչափողէն մրմուռը մը
հանցեց երբ տեսաւ իմ սեղանին առջեւ նստիլս: Գիտակին
կարգալ տուի իրեն դէմ եղած ամբաստանութիւնը:
Խնդաց, հայհոյեց: Աչքերը ինձմէ տղայոց մունջ եւ
անարտայայտ դէմքերուն դարձուց: Մոմի լոյսը չսիրեց:
Յնցում մ'ունեցաւ, երբ իրեն ըսուեցաւ թէ պէտք է աճա-
պարէ ու պատասխանէ, քանզի մոմը մարելուն դատա-
տանը պէտք էր վերջանար: Բողոքեց: Մենք պարզ ա-
ւազակներ ենք եւ իրաւունք չունինք արդարութեան ա-
նունով ոճիրներ գործելու. օսմանեան կառավարութիւ-
նը շատ լաւ գիտէր մեզի պէս յուզկահար մարդասպաննե-
րուն հետ վարուիլ, եւլն., եւլն.: Ամէնքն ալ այդպէս կը
խօսին երբ բռնուին: Մոմը մարեցաւ: Բո՛ւհ, ի՞նչ
զաղրելի էր խրլտուքը...: Հիմա Մուհամմէտ իրեն տը-
ւած պէտք է ըլլայ հուրիներու ցանկը՝ ընտրանքը կատա-
րելու համար:

«Յուլիս 12.— Տ...էն վերադարձայ: Կը բողոքեն թէ
ձիերը լաւ խնամք չեն ստանար:

«Յուլիս 21.— Լուսցարարուհի Մարիցա ձերբակալ-

ուած է որպէս լրտես: Ձեմ դիտեր ինչպէս կասկած հրա-
ւիրած է: Տանջանքներու ենթարկած են խոստովանու-
թիւններ խլելու համար: Մեռած է առանց բառ մ'ար-
տասանելու:

«Սեպտեմբեր 4.— Լեւոնին հետ բողոք գրիչիցի Պո-
լիս՝ է...ի մէջ կատարուած արարքին համար: Սխալ էր,
հոգ չէ թէ յաջողեցաւ: Այդպիսի արարքներ նեղ գրու-
թեան մէջ կը գնեն թուրքիս գտնուած հայկական կա-
ռավարութեան ներկայացուցիչները, եւ այդ ինքնին
ծանրակշիռ հանգամանք մըն է, որ պէտք է զբուշացնէ
մեզ: Լաւազոյն պիտի ըլլայ, եթէ հայ կառավարութիւ-
նը բոլորովին անգիտանայ մեր դործունէութեան:

«Հոկտեմբեր 25.— Տիկին Բէյճ, ամերիկուհին, Նիւ
Եօքէն ստացած վերջին օրաթերթը տուաւ ինձ: Յու-
զումնալի անհամբերութեամբ կը թղթատեմ: Ի՞նչ յիշա-
տակներ, ի՞նչ յոյզեր...:

«Միացեալ Նահանգաց դահլիճին մէջ Գեղարուեստից
Նախարարութիւն հաստատուած է: Լաւ: Տարիներ ա-
ռաջ պէտք էր առնուէր այդ քայլը, պէտքը լինելով այն-
քան զգալի:

«Կը դարձնեմ թատրոնի էջը: Թատրոնը. ա՛հ, այն-
քա՛ն սիրեցի: Էթէլ Պէրիմօր իր անձնական թատրոնը ու-
նեցեր է եւ եղբօրը, Լայընէլին հետ կը խաղայ Սիքսթօ
տը Պէրմօրաֆ-ը, Բօսթանի այդ գողտիկ խաղը: Օ՛հ, ե-
թէ կարելի ըլլար հոն գտնուիլ, ինչպիսի հմայիչ Ռօքսան
մ'եղած պէտք է ըլլայ էթէլը:

«Թերթը կ'իյնայ ծունկերուս վրայ եւ կախարդական
մշուշ մը կը շնչաւորէ փոքրիկ գրերը, եւ անոնց վտիտ
անհատնում շարքը: Անոնք կը մեծնան, կ'ստանան ամե-
հի համեմատութիւններ եւ թուղթի անհուն սպիտակու-
թեան դիմաց տեսնել կը կարծեմ Նիւ Եօքքը ու իր Կիկ-
լօպեան ճարտարապետութիւնը, որ մերկացած բոլոր

ազմուկներէն՝ կը սահի աչքերուն առջեւ:

«Այրող սաստկութեամբ յիշողութիւնս կ'նայ եւ կը վերելի՛ն՝ նիւ Եօրքի օրերս: Ո՛ւր իմ սիրական դպրոցս... ո՛ւր Պրօֆէսօրէսան գիշերը իր բազմազան եւ մշտաշարժ լոյսերու ակնհամայ համադրութեամբ... ո՛ւր տրամա- ները...: Եւ այժմ, հո՛ս, ի՛նչ զարհուրելի տրամայի մը զերակատարն եմ, եւ որպի՛սի մի թատերարեմ, ուր դառնադոյն մահ մը կրնամ ճաշակել առանց ծախսա- րութեան, առանց արցունքի...:

«Բայց լո՛ւս, իրիկունը կը մօտենայ եւ դատաւարու- թիւն մը մօմի մեզմիկ լոյսին տակ իր յաջող վախճանին կ'սպասէ: Ա՛հ, այս լաւագոյն մի տրամա չէ՞, եւ ես նախանձելի զերասանուհի մը չե՞մ»:

«Եւայլն, եւայլն: Ալ չեմ շարունակեր», ըսաւ Ֆախրէտին էֆ., եւ տեղաւոր զրաւ սեղանին վրայ:

Մի լսութիւն, խորունկ եւ ճշող, աներեւոյթ թե- ւերը տարածեց բոլորին վերեւ եւ ամէն աչք կեդրոնացան հայուհւոյն վրայ: Թեթեւ մի դալուկ ճակատը տրտմե- ցուցած էր, եւ ուշադրութեամբ դէմքը դիտող մը միայն պիտի նշմարէր յուզումը, որ կը փոթորկէր ներս ներսի- գին, ի լուր իր օրագրի ընթերցման...:

Դ.

«Արմէնիզմի ծրագիրը չեմ կրցած դտնել», շարունա- կեց ընդհ. դատախազը. «կարծեմ տպուած ծրագրի մը պէտքը զգալի չէր, քանզի իրենց հաւատով հանդանակը խտացած էր հազիւ նախադասութեան մը մէջ, ո՛չ, բառի մը, մէկ բառի մէջ. — Վրէ՛ժ...:

«Ատկէ անդին ծրագիրը գոյութիւն չէր կարող ունե- նալ: Այդ մէկ բառը լոնոսկիւր փայլը ունէր եւ ունէ մեկ- նաբանութիւն պիտի պղտորէր զայն քան թէ սատարել նրա յստակութեան»:

«Այսպիսով Արմէնիզմեանները կ'սպաստանէին իւր- յոխտ կարճութեանը այս միաբառ ծրագրին, որ մարտա- գոռ զիւցագներգութեան մը պէս կը շառաչէր երբ իրենց- մէ կ'արտասանուէր:

«Կայ սակայն կանոնագիր՝ կազմակերպութեան ըն- թացիկ գործելակերպի մասին:

«Քաղաքական կուսակցութեան մը եւ դաւադրական ընկերութեան մը խառնուրդն է: Առաջինի տիտիւրլինը յաջողութեամբ կ'ամբողջանայ երկրորդի պարտադրած դադանապահութեամբ:

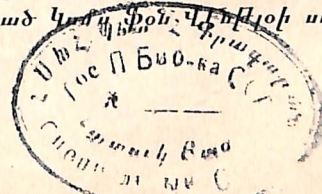
«Ձեռք անցած թուղթերը ուսումնասիրելու՝ ակա- մայ յիշեցի Քլու Կլան (Ku Klux Klan), Հիւսի- սային Ամերիկայի քաղաքային պատերազմէ վերջ ծնունդ առած հզօր կազմակերպութիւնը, որ հարաւը իր մազիւ- ներուն մէջ եւ սարսափին տակ պահեց:

«Կէտ մը սակայն:

«Արմէնիզմը աւելի ահաւոր է եւ բազմակողմանի, անոր ղեկավարները ուսումնասիրած են պատմութեան մէջ երեւցած նշանաւոր դադանի ընկերակցութիւնները եւ անոնց գործելակերպը, որդեգրած՝ լաւագոյն կէտերը ա- նոնցմէ, ուղղած՝ անոնց սխալները եւ արդի քաղաքա- կրթութեան հայթայթած առատ դիտական եւ քիմիա- կան միջոցներով կատարելագործած են մի մեքենայ, որ ամէն հաւաստիք կուտայ յաջողութեամբ գործադրելու այն ամէն նպատակները, որոնց արտասովոր դաժանու- թիւնը պիտի անդամալուծէր քաղաքակիրթ միտք մը:

«Ձեզի կարդացուած օրագրէն կը տեսնէք թէ՛ Արմէ- նիզմը չէր դոհանար սահմանափակուելով Թուրքիոյ մէջ, այլ կ'ուզէ պատժել այն ամէն օտարները, որոնք ունէ գործնական աջակցութիւն ընձեռեցին թուրք կառավա- րութեան՝ հայերու տեղահանութեան ատեն:

«Օրագրի մէջ յիշուած կ'ընդգրկուի սպանու-

Թիւնը անպայման Արմէնիզմի դործն է :

«Կոմս Վէնիթլօն այն աղնուասիրտ գերմանացին էր, որ իւր հեղինակաւոր թերթին մէջ նախանձելի արդարամտութեամբ իր հզօր ձայնը բարձրացուց պաշտպանելու Թուրքիան եւ անոր հայկական քաղաքականութիւնը :

«Արմէնիզմի ամենահզօր գէնքերէն մին է լրտեսութիւնը, որուն կազմակերպումը, պէտք է խոստովանիլ, հասցուցած են կատարելութեան այնպիսի մի աստիճանի որ յիշաւի ապշեցուցիչ է :

«Միւսնոյն օրագրի մէջ կը յիշուէր լրտես լուսացաբարուհիի մը մասին, որ առանց բառ մը չնչելու մեռած է : Խեղճ եւ սղէտ մի լուսցարարուհի ամենալեւջին անձն է զոր կառավարութիւն մը կրնայ մեղադրել լրտեսութեան յանցանքով :

«Հոս պէտք է յիշեմ սեւ ցանկը, ցուցնելու համար մին այն գիտական մէթոտներէն, որ հայկական այս դաւադրական ընկերութիւնը կը միացնէ իր դործելակերպին :

«Այս ցանկը կը նմանի եւ ունի միւսնոյն սկզբունքը, ինչ որ եւրոպական մեծ վաճառատուններուն մէջ գործածուածը, կամ հասարակաց գրադարաններու ցանկը : Այս՝ կը խնայէ անհուն ժամանակ եւ անհարկի բազմաթիւ տաղտկալի նեղութիւններու առջեւը կ'առնէ :

«Թերթ մը միայն ձեռք անցուցած եմ այս ցանկէն, որ կրնայ խիստ որոշ դադաւար մը տալ ամբողջի մասին :

«Թուրքիոյ — այն Թուրքիոյ որ 1914-ի սահմանները ունէր — ամէն մէկ գիւղին եւ քաղաքին յատկացուած է մէյ մէկ թերթ : Իւրաքանչիւր թերթ կը պարունակէ քաղաքին անունը, տեղահանութեան օրերուն հոն գտնուող թիւրք պաշտօնեաներու, տեղացի մահմետական աղաներու եւ պէյերու անուացանկը եւ անոնց ամէն մէկու անուան առջեւ անոնց կատարած գերը տեղահանութեան ա-

տին : Այսպիսով պատասխանատուութիւնները ճշդուելէ վերջ գունաւոր մատիտներով նշաններեղած են ամէն անունի առջեւ : Կենթագրեմ թէ այս գունաւոր նշանները պատիժներու ցանկի մը բանալիներն են, որոնցմով իւրաքանչիւր անձ իր պատասխանատուութեան չափին համեմատ պատիժ կ'ստանայ :

«Մեղադրուած թիւրքերէն ունէ մին որ կը ճամբորդէ կամ կը տեղափոխուի, Արմէնիզմը՝ լրտեսական իր դործունէութեան շնորհիւ, սրտական ցանկի վրայ կը յիշատակէ այս իրողութիւնը :

«Սոյն ցանկը դասաւորուած է Այրուրէնական կարգով, որով պահանջուած մի անձ գտնել բոլորներու խընդիր է միայն :

«Այս տեսակ բազմազլխեան վիշապի մը հետ է, որ կոչուած ենք մաքառելու : Մեր երջանկայիշատակ Սուլթաններէն եւ ո՛չ մին զիմադրաւեց այսպիսի մի զարհուրանքի : Արմէնիզմը ահարկու է որովհետեւ ստորերկրեայ է : Ան խանձարուրուած է կատաղի յամառութեամբ, որովհետեւ իր զինուորներուն համար դարձած է մի կրօն, մի բոցավառ վարդապետութիւն, որ ֆանատիկոսութեան խարանդ դրօշմեր է իր հեռերդներու ճակատին :

«Սակայն, ինչպէս ամէն այս տեսակ ոճրածին դաւադրութիւններու առջեւ, հիմա ալ թրքական կառավարութեան աջարջութիւնը անսկնկալի կը բերէր դաւադիրները :

«Արմէնիզմի մասին տուած այս ընդհանուր տեսութեան լոյսին տակ դատարանին դործը պիտի դիւրանայ, երբ սկսի երեք ամբաստանեալներու հարցաքննութեան :

«Վաղը պիտի տամ մանրամասնութիւնները այն ամբաստանութեան, որով մեղադրուած են այս կիներ եւ իւր երկու ընկերները» :

Ե.

Յաջորդ առտու թերթերը սարսափը կը տանէին նա-
խաճաշի սեղաններուն ու հետաքրքրութենէ ջղայնացած
Ժողովուրդին:

Ո՛չ մէկ թերթ կարող էր ճշգրիտ եւ մանրամասն տե-
ղեկադրել գիշերուայ փորձանաւոր պատահարները:

Հատուկօր եւ հակասական լուրերուն մէջ իսկ կար
ցուրտ քստմենքիութիւն մը:

Առտուան երկու բան որոշ էր. նախ՝ դատարանը եւ
Ֆախրէտտին էֆէ-ի բնակարանը հրոյ ճարակ եղած էին
եւ իրենց սեղած զանգուածները տակաւին կը մխայլին:
Երկրորդ, բանաէն — որ կը գտնուէր դատարանին կից —
փախած կամ փախցուած էին երեք ամբաստանեալ հայե-
րը:

Զրոյցներու հեղեղ մը բերնէ բերան կը թաւալէր եւ
անհեթեթ համեմատութիւններ առած՝ կը ծփար հրապա-
րակի վրայ:

Կային մարդիկ, որոնք երգում կ'ընէին թէ՛ որոշ լսեր
էին գիշերային լուրթեան մէջ քառասորակ արշաւող ձի-
երու տրոփիւն:

Ուրիշներ՝ որոնք տեսեր էին Ֆախրէտտին էֆէնտիի
տունը հրկիզողները, կը պնդէին թէ անոնցմէ մին հազիւ
տասնըհինգ տարեկան պատանի մըն էր...

Ընդհ. դատախազի օգնութեան հասնողները գտած է-
ին զինք գետնի վրայ ձեռքերը կապուած եւ կողկողաձայն
կրկնելով «թուղթերը, թուղթերը...»:

Անբացատրելի մի բան, որպէս սանդարմէտեան
մզձաւանջ՝ կը թրթռար օդին մէջ եւ օճային հպումով
սառնասարսուռ դողը կը պտտցնէր ողնայարներէն վար
ամէն անոնց, որ օր մ'առաջ Ֆախրէտտին էֆէ-ի ճառը լը-
սեր էին Արմէնիզմի մասին...:

1921

Բ.

ԳՈՂԳՈԹԱ ԵՒ ՎԱՂՈՐԴԱՅՆ

Հ Ի Ն Կ Օ Շ Ի Կ Ը

I

Առիթը շատ եմ ունեցած խնդալու մարդոց անհեթեթ
աւելորդապաշտութիւններուն, չափահաս եւ խելահաս
անձերու մտքերուն մէջ անբացատրելի տրամաբանու-
թեամբ մը խարսխուած նախապաշարումներուն վրայ:

Իսկ ծիծաղս յաճախ չարածճի հեգնանքի չեչո մը կը
ստանայ ամէն անգամ որ տեսնեմ այսպիսի անձնաւորու-
թիւններու ստացած պատկառազու լըջութիւնը, երբ
խնդիրը կը դառնայ այն առարկային շուրջ, որուն հան-
դէպ կը տածեն յարգանք, եւ որ իրենց կը ներշնչէ անո-
րոշ երկիւղ:

Ի՞նչ թաքուն ուժ կը ներկայացնեն այս առարկանե-
րը, որոնք ընդհանրապէս զուրկ կ'ըլլան ակնհաճոյ
ոեւէ ձեւէ կամ վայելուչ համեմատութիւններէ՝ արդա-
բացներու համար վատնուած յարգանքը:

Քարի կտորներ, բրածոներ, որոնց վրայ տարիներու
ցելը չորցած է, հնութեան դալուկով խամբած մազա-
ղաթի կամ քուրջի կտորներ, անծանօթ ձեռքէ մը կերտը-

ւած յաճախ կոշտ արձաններ, բոյսի չորցած կմախքներ եւ թալիսման անուան տակ համախմբուող եւ դիմակա-
շրջուող հազար ու մէկ ձեւեր, դանդուածներ եւ այլան-
դակութիւններ:

Ինչո՞ւ պարուրել զանոնք միսթիք մառախուղով եւ
ճակատագրիդ թելերէն մին անոնց կապուած համարել:

Անգամ մը քիչ մնաց որ այսպանելի անդգուշութեամբ՝
գնահատուած բարեկամական սերտ կապ մը կտրէի, երբ
քաջ սիրած մտերիմներէս միոյն սենեակէն ներս մտնե-
լուս՝ դրասեղանին վերեւ թառած հնդկական փոքրիկ ար-
ձանի մը — որ ժանդէ կանաչցած էր — առջեւ անցայ եւ
ծաղրելի քաղաքալարութեամբ մը գլխարկս հանելով բա-
րեւեցի:—

— «Բարի լոյս սիրելի՛ Պուտտա, պուտ մը գինի պա-
պակ լեզուիս»:

Մարդոց արմատացած նախապաշարումներուն մա-
սին ուսումնասիրութիւն մը ընել չէր նպատակս վերի տո-
ղերը գրելով, այլ այս կէտերը յիշեցի երբ ամերիկացի
բարեկամիս Բասլըթ Բէնֆիլտին տունէն ներս կը մտնէի:

II

Առեւտրական տան մը հաշտոյն կ'այցելէի Միացեալ
Նահանգներու մեծ կեդրոնները, եւ ամսուայ ընթացքին
երկրորդ անգամն էր որ Քլիվլէնտ հանդիպեցայ եւ հոն
հիւր կ'ըլլայի տէր եւ տիկին Բէնֆիլտի: Տասը տարի ա-
ռաջ ամառնային արձակուրդի մը պահուն հանդիպեցայ
Բասլըթ Բէնֆիլտի եւ տաք բարեկամութիւն մը, որ կը
սկսէր Նիու Հէմքըրի գալարածածկ լեռներուն մէջ,
տարուէ տարի ամրապնդուեցաւ ու մտերմացուց մեզ:

Իրար չմոռցանք, եւ երբ երեք տարի առաջ առեւտրա-
կան ձեռնարկ մը գինք կը տանէր մինչեւ հեռաւոր Պարս-

կաստան, բարեկամս ժամեր կը խնայէր երկար նամակներ
գրելու ինձ:

Պարսկաստանէն վերադառնալէն ի վեր, երրորդ ան-
գամն ըլլալով իր տան սեմէն ներս կը մտնէի:

Բէնֆիլտ յիսունի մօտ էր, նիհարակազմ բայց քաջա-
ուող եւ ջղուտ: Ամերիկացիի յատկանշական աշխուժու-
թիւնը եւ մշտապատրաստ ժպիտը դիւրաւ կը սքողէին իր
տարիքը:

Ձիս տեսնելուն՝ ծխախողը վար առաւ շրթներէն, ան-
կեղծ հրճուանքով թոթուեց ձեռքս եւ առատ գնահատա-
կան բառեր չռալլելով, ըսաւ թէ միակ առաքինութիւնը
որ ունէի, ճիշդ ընթրիքի ժամուն գալ եւ իրենց ճաշասե-
ղանին շուրջ երրորդ աթոռ մ'ալ աւելցնելս էր:

(Բէնֆիլտները զաւակ չունին):

Տիկին Բէնֆիլտ սիրալիւր ընդունելութիւն մ'ըրաւ
եւ, ինչ որ զարմանք պատճառեց ինձ, այն կարեկցական
չեւոյն էր, որ կը գունաւորէր ինծի ուղղուած ամէն բառ:

Հաճոյալի ընթրիք մը վայելեցինք, եւ երբ ի պատիւ
ինձ տիկնոջ պատրաստած հայկական սուրճն ալ խմե-
ցինք, Պարոն Բէնֆիլտ զիս տարաւ իր առանձնասենեակը:

Սենեակը փոքր էր: Ծոխ գրադարան մը ամբողջ մէկ
պատը կը ծածկէր: Արեւելեան թանկարժէք գորգեր այն-
քան առատութեամբ նետուեր էին տախտակամածին վը-
րայ, որ ճոխ տաքութիւն մը կուտային սենեակի մթնո-
լորտին: Պատը հրաշալիօրէն զարդարուած էր քանի մը
իւղաներկ պատկերներով, որոնցմէ մին, Մօնթիչէլիէն
պատառ մը՝ մեծապէս կ'արժէքաւորէր Պ. Բէնֆիլտ, եւ
հպարտ հրճուանքով կը պատմէր իր վէճը թանգարանի
տնօրէնին հետ, որ այս նկարը ընդօրինակուած եւ կեղծ
Մօնթիչէլի մը յայտարարած էր:

Բայց ասոնցմէ եւ ոչ մին դրաւեց ուշադրութիւնս եւ
այն ըսպէին որ սենեակ մտայ, աչքերս սեւեռած մնացին

Մօնթիչէլիի հանդիսակամ պատին վրայ կախուած հին-
ցած կօշիկի մը: Այս սեւ անէծքը խորհակային շունչ
մը կ'արտաբուրէր կարծես:

Սեւ անէծք ըսի, քանզի ասկէ առաջ ալ երկու անգամ
այս սենեակին մէջ գտնուեցայ եւ անորոշ ու աներեւոյթ
զգացում մը մօռալ մղձաւանջի մը նման բարեկամիս դէմ-
քէն Ժպիտը խլեց եւ խօսակցութիւնը կաղաց:

Դիտեցի որ Տիկին Բէնֆիլա իր նայուածքները այդ-
ցուրտ առարկայէն ինձ եւ ինձմէ անոր կը վերցնէր:

Պէտք է խոստովանիլ թէ վրդովմունքս ծածկելու եւ
ոչ իսկ թեթեւ փորձ մ'ըրի երբ անգամ մ'ալ սենեակէն
ներս մտնելուս տեսայ թէ բարեկամիս դէմքէն ամպ մ'ան-
ցաւ, եւ ան լռեց:

Առաջին անգամ կօշիկը հոն տեսնելուս, քրքիջով մը
ուղեցի վար ասնել, բայց յանկարծական շարժումով մը
Բէնֆիլա բազուկս բռնեց եւ արտայայտութեամբ մը, ո-
րու մէջ իրերախառնուած էին թէ՛ յամառ տրամութիւն
եւ թէ կշտամբանք, հրեց զիս բազկաթուռն առանց իսկ
բառ մը լռելու:

Բէնֆիլա աղատախոհ մ'էր: Անհոգ պերճախօսու-
թեամբ կը վիճէր ինձ հետ բանապաշտութեան եւ այլ ա-
մէն նիւթի մասին, որ այս ու այն կերպ կը քննադատէր
կրօնը եւ եկեղեցին: Թովմաս Բէյնը մտերմային ընտանե-
կանութեամբ «սիրելի Թամ» կ'անուանէր: Իր դրադարա-
նէն ինձ փոխ տուաւ Տօլպախի «Systeme de la Nature»-ը:
Տօլպախ վաղուց մեռած էր եւ մոռցուած:

Կարելի՞ էր որ այս ուսեալ միտքը յանկարծ, անորա-
կելի անակնկալներով, բնադանցական ճախճախոտներու
մէջ մխրճէր ինքզինք, եւ սենեակին մէջ երկիւղածու-
թեան առարկայ դարձնէր այս կօշիկը:

Ինչո՞ւ մէկ կօշիկ միայն: Բայց մըր գիտեցի: Ման-
կան ոտնամանը եղած պէտք է ըլլար, մաշած, ձեւը կոր-

սընցուցած, չորցած կաշին տեղ տեղ ձեղքուած եւ առատ
տիղմէն դոյնը կորուսած: Ամերիկա շինուած կօշիկներու
չէր նմաներ:

Չսիրտի ցաւէի եթէ բարեկամս մեռած իր մէկ զաւկին
յիշատակը վառ պահելու համար այսքան խկական միջո-
ցի մը դիմած ըլլար, սակայն ինչպէս վերը յիշեցի, Բէն-
ֆիլաները զաւակ չէին ունեցած:

III

Բարեկամս խղեց քանի մը վայրկեանի ճնշող լռու-
թիւնը:

— Այդ կօշիկի մասին սիրտի պատմեմ քեզի այս գի-
շեր: Առաջին անձն ես, ի բաց առեալ Տիկին Բէնֆիլտը,
որ կը լսէ այս պատմութիւնը: Կօշիկը հոս գալէն ի վեր
առանձնասենեակս փակ կը մնայ հիւրերուն առջեւ: Եր-
կար ատեն մտադրած էի ճնշող բեռ մը թեթեւցնել, այդ
կօշիկէն խլելով խորհրդաւորութեան այն քօղը, որով
ծածկուած կը կարծես ան:

Տիկին Բէնֆիլա իր անխօս շայուածքի հաղիւ նըշ-
մարելի կարեկցութեամբ զիս գիտեց, յետոյ կօշիկը, եւ
ապա թեթեւ հառաչով մը աչքերը դարձուց մէկ կողմ:
Իր ամուսինը սովորականէն ցած ձայնով սկսաւ:

— «Պատմութիւնս անհաւատալի անակնկալներու
շարան մը չէ եւ ոչ ալ ճարտիկ երեւակայութեան մը յա-
ջող ջանքը: Էջ մ'է ան, անհուն վշտի այդ հսկայական
դրքէն, որ քու ազգը իր արիւնտով դրեց:

Ինչպէս գիտես, Պարսկաստանի գացեր էի որպէս Քա-
նըլ եւ Ընկ.—եան ներկայացուցիչ: Դաւրէժ գտնուած մի-
ջոցիս մեր միախօսարներէն մին ինձ տուաւ Վանէն ստա-
ցած մէկ նամակը, որ տաճկական չղթայադերձ դաւերու
սեւ շահատակութիւնները կը պատմէր եւ օգնութիւն կը
խնդրէր մեզմէ յանուն մարդկութեան, մեր միջամտու-

թիւնը ի սպաս դնելու աղէտահար հայերուն:

Յաջորդ օրը մոռցայ այդ նամակը եւ շարունակեցի գործերովս զբաղիլ: Վայրագ պատմութիւններ ամէն օր կ'որդոյէին հրապարակը:

Պարսկաստանի մէջ գործս լմնցնելէ վերջ, հակառակ անոր որ Պոմպէյ դպրոց նաւու մը համար տոմսակ ալ գըներ էին, բոպէական դադարարէ մը խթանուած՝ դէպի Հայաստան երթալու վտանգալի ճամբան բռնեցի:

Հազիւ շարաթ մը Վանի մէջ էի, երբ ռուսական նահանջը սկսաւ: Անոր մանրամասնութիւնները ծանօթ են քեզ:

Օ՛հ սարսափը այդ օրերուն եւ արհաւիրքը աստուածներէ լքուած այդ գիշերներուն:

Հեռացող բանակներու փէշերէն կախուած եւ անոնց փոշիներուն հետեւելով հայ ժողովուրդը անպատմելի դժբաղդութեամբ դէպի կովկասեան սահմանները շտապեց:

Վանը ձգողներու ամենավերջինն էի: Սահմակեցուցիչ տեսարաններու բոցը աչքերուս մէջ՝ աննպատակ քակեցի, ո՛ւր, չեմ գիտեր, բայց դէպի հիւսիս:

Անսպառ եղբերդի մը նման ականջներուս մէջ կը հնչէին լացն ու կոծը մանկիկներու եւ խելակորոյս կիներու: Կիսամեռներու կսկծալի աղաղակը կը դալարէր մարմինս: Ճամբու երկայնքին դիակներ եւ հոգեվարներ անխնամ կ'իյնային կարծես օր մը ծառայելու որպէս ուղեցոյցներ վերջէն գալիքներուն, եթէ երբէք մնան:

Մեր, ամերիկացիներուս լաւագոյն յատկանիշներէն մին է այն, որ ամենադաժան ճգնաժամերուն իսկ ինքզինքնիս չենք կորսնցներ: Հիմա սակայն շարթուայ մը ընթացքին դիտած եւ տառապած սարսափները ջլատեցին այն տոկոսնութիւնը, որով այնքան առատօրէն օժտուած գիտէի ջիղերս:

Պահ մը երեւակայեցի թէ այլ եւս մարդ չէի: Վըստահ գիտեմ որ այդ վայրկեանին ամերիկացի մ'ըլլալէ դադարած էի: Հայ մը, կամ ճիւղ մը: Կարծես աներեւոյթ ուժ մ'իյնձ կ'ստիպէր ընտրել այդ օր, եւ ինքզինքս հայ մը դէպքի, հայու բոլոր կեկիծով, անասելի դառնութեամբ եւ խաչուող յոյսերովը փթորկուած:

Սահմակեցուցիչ դանդաղութեամբ գիշերը վրայ հասաւ: Կրնամ այժմ աչքերս գոցել եւ տեսնել յստակօրէն, ո՛հ, խոցոտող յստակութեամբ, հայկական մահաստանի վրայ ճնշող այդ գիշերուայ հոգեսպան պատկերը:

Ժայռի մը կողին կծկած սպասեցի առաւօտեան: Յիմարական փորձ մը սլիտի ըլլայ իմ կողմէ ջանալ պատմելու բոլոր մտածումները՝ որ այդ գիշեր ցնցեցին էութիւնս:

Պաւար հորիզոններուն հրդեհուած գիւղերէն բոցերու օրհասական լեզուներ մթութեան աւելի՛ հրէշային, աւելի՛ զարհուրելի բնոյթ մը կ'ոտային: Մերթ ընդ մերթ կ'իսամեռի մը հոնդիւնը հեռաւոր երկնքի սեւ սառանը կապար կախարիչի մը նման երկրի վրայ կը բերէր վար, վա՛ր, այնքան վար որ շնչելու կը դժուարանաս:

Քրիստոնէութեան դէմ տածած հակահրութիւնս ծանօթ է քեզի: Երբ ձեր ազգին ջատագովները կը դովարանէին հայերը որպէս աշխարհի առաջին քրիստոնեայ ժողովուրդը, չար ժպիտով մը հեգնեցի թէ ուրեմն զարմանալի ոչինչ կար հայերու դժբաղդութեանց մէջ:

Այս գիշեր սակայն կրկին եւ կրկին մտածեցի թէ Քրիստոնէութիւնը նորանոր առաքինութիւններ չ'ուուաւ հայերուն, իսկ ան կրկնակ վեհութիւն ստացաւ, որովհետեւ հայը քրիստոնեայ եղաւ հայը որոջց նազովքեցի խաչը շալակել:

Պարսկաստանէն վերադառնալէս ի վեր հայերու պատմութիւնը կ'ըստումնասիրեմ: Ձեր հեթանոսական

չըջանը այնքա՞ն հետաքրքրաշարժ է եւ գլխաւորապէս. ձեր աստուածները հզօր են, բայց ոչ վայրապ: Եթէ վաղուց կարգացած ըլլայի ձեր մասին, այդ գիշեր, հոն, անողորմ ցրտի եւ մթութեան մէջ, երկիւղած կարօտով պիտի ոգեկոչէի ձեր հին աստուածները: Գեղեցիկ հզօրութիւնը Անահիտին, աղերսել արդար եւ վրէժխնդիր հուր մը Վահագնի արեւ աչքերէն, եւ վերջապէս ոտքի հանել բոլոր ոգիները գիցանուէր անտառներուն:

Արշալոյսի ցուրտ գորշութիւնը սկսաւ լեռներու եւ բլուրներու զանգուածները ստուերազծել տխուր հորիզոններուն դիմաց: Յուզումս քիչ մը թեթեւցած էր, թէ եւ ամբողջ գիշերը անքուն, յոգնած, անօթի եւ ցրտէն թմրած վեճակի մը մէջ կը գտնուէի:

Որոշեցի անցնիլ Կովկաս եւ ծառայել, հոգ չէ թէ այդ ամիսներով կամ տարիներով յետաձգէր Ամերիկա վերադարձս:

Կէսօրուայ մօտ գիւղէ մ'անցայ: Ո՛չ մէկ շնչաւոր է-տի: Հեռուն, ճամբուն վրայ խումբ մը տեսայ եւ քայլերն արագացնի անոր միանալու համար: Ոտքս բանի մը զարնուեցաւ: Յետի մէջ կիսաթաղ կօշիկ մ'էր: Վեր առի: Ինչո՞ւ: Ո՞վ գիտէ: Կօշիկը ծանր էր եւ կարծելով թէ մէջը ցետով լեցուած է ուղեցի պարպել:

Թող այդ բոլորն անգամ մ'ալ չի գայ խռովել կեանքս: Կօշիկի մէջ մարդկային ոտք մը կար: Գրեթէ կմախացած էր եւ ծանր հոտ մը կը բուրէր: Սառած մնացի առանց կարենալ շնչելու եւ կօշիկը վար ձգելու: Չորս կողմս դիտեցի յօշոտուած մարմինը գտնելու յոյսով, որմէ կտրուած էր ոտքը եւ կը մնար ոտնամանին մէջ: Մանկան մը ոտքն էր: Քանի՞ անգամ արդեօք պարեց՝ այս կօշիկը ոտքին: Քանի՞ անգամ թիթեռնիկներու ետեւէն վազվառեց: Քանի՞ անգամ արդեօք այս սիրուն ոտքը, վերջալուսային խաղաղ ժամերուն, վաղեց, դորձէն վե-

րադարձող յոգնած հայրիկը գլխաւորելու...! Հայկական սարսափը, անոր ամբողջ դարհուրանքը իր վրայ խտացուցած՝ հայ մանկան այս կօշիկով անգամ մըն ալ պատկերացաւ աչքերուս առջեւ»:

Բէնֆիլտ յանկարծ լռեց, պատէն վար առաւ կօշիկը իր սղակեր պարունակութեամբ եւ ինձ տուաւ:

Սենեակի լուծիւնը հաղիւ թէ կը վրդովուէր այն մեղմ չչուկներէն, որոնք կը բարձրանան քնանալու պատրաստուող քաղաքէ մը: Լճին վրայէն դրօսանաւ մը կը սահէր լուսավառ, եւ իր անթիւ լոյսերու ցուրբերը ինքնափայլ մարդարիտներու նման կ'ոստոստէին ջրերուն վրայ:

«Պատմութիւնս», շարունակեց քանի մը վայրկեան վերջ եւ ոտնամանը դարձեալ իր տեղը կախելով, «կը լմնայ հոս: Կօշիկը հոն կախուած պիտի մնայ մինչեւ որ հայկական վրէժը լուծուի:

Դուք հայերդ միայն դիտէք այդ օրուայ ուշ կամ կանուխ գալը:

Բայց կը հաւատամ թէ անյետաձգելի եւ անխարդախելի Արդարութեան զօրեղ բռնեցքը օր մը անպատճառ պիտի սրբէ այս արիւնալի եղեռնը, գործուած ամբողջ ազգի մը էութեան դէմ:

Ու այդ օրը Տիկին Բէնֆիլտ պիտի թաղէ այդ կօշիկը եւ անոր մէջի տխուր նշխարը՝ վարը ծաղկանոցին մէջ վարդենիներուն տակ»:

Այր եւ կին դիւար դիտեցին լռիկ:

1920

Հ Ա Յ Կ Ա Ն Ո Յ Շ

Ամէն անգամ առիթը ներկայանալուն՝ չվարանկցար բառերուդ առատ շռայլքովը յայտարարելու թէ ես փճացած, ցածողի եւ ընկերութեան համար բոլորովին կորսւած անձ մըն եմ:

Իմ մասին խօսելուդ ձայնիդ տուիր արուեստական այնպիսի մի չոր շեշտ, որ բառերուդ թոյնը կը կրկնապատկէր:

Հաւաքոյթներուն՝ ուր ներկայ կ'ըլլայիր, յօնքերդ կը բարձրացնէիր երբ միամիտ մը իմ անունս յիշատակէր եւ չրթունքներուդ կուտայիր պրկում մը որ գոռոզ արհամարհանքը կը մարմնաւորէր:

Վախցար թէ գլխաղծային այդ ազնուատեւական ծամածռութիւններու իսկական նշանակութիւնը ըմբռնելու անատակ եմ: Բայց կը տեսնե՞ս թէ տակաւին առողջ ջիղ մը մնացած էր մտքիս մէջ եւ ես վայրկեանաբար կը չափէի անհասանելի խորութիւնը այդ ատելալառ հակիրթեան, որ մարմնոյդ ամէն մէկ հիւլէն կը վառէ:

Խիստ ճարպիկ էիր: Գիտէիր լուռ մնալու արուեստը եւ միաժամանակ քաջ գիտէիր այդ լուռութիւնը նայուածքներուդ եւ չափուած ու կանխածրագրուած շարժումներուդ նշանակալից մղձաւանջովը ծանրաբեռնել:

Կը խոստովանեմ որ լուռութիւնդ աւելի կը նեղէր զիս

քան բառերուդ անողոր ժահրը:

Համը նայուածքդ կարծես զայրադին կը հարցնէր թէ ինձի պէս արտաւարակ, անբարոյական եւ ալլասերման տիղմերու մէջ թաթախուած անձ մը աշխարհի մէջ կենդանի պահելը ի՞նչ օգուտ ունէր:

Խոռոջացած աչքերուս տկար լոյսովը կը դիտէի քեզ որ հոգարտ անտարբերութեան քօղը դէմքիդ՝ պաղարիւն եւ ցած ձայնով քովդ նստողին ականջները կ'ողողէիր զիս մահացնող բառերով:

Այդ անիծեալ անտարբեր հովը ունիս ճիշդ այս ընդունիլն ալ, մինչ մտիկ կ'ընես խօսքերուս, հինգ տարիներու բացակայութենէս վերջ:

Ինչո՞ւ պատմեմ քեզի: Ինչ կ'ակնկալեմ քենէ: Ապառաժ վստահութեամբ գիտեմ որ իմ ըսածներուս հաւատ չես ընծայեր, եւ ես ալ, իմ կարգին, աւելորդ ջանք չեմ թափեր բառերս չեշտաւորելու եւ շարագրելու այնպէս մը որ անկեղծ դոյն մը զգենուն եւ թերեւ թեթեւ տալաւորութիւն մը ընեն վրադ: Ո՛չ: Կը պատմեմ որովհետեւ կը պատմեմ:

Երկու ամիս տառապալիո՞ծ սպասեր էի այդ գիշերին եւ այդ առիթին: Իմ ինչո՞ւս պէտք էր Միջագետքի մէջ տաճիկ դրօշին տակ Անգլիացիներու դէմ կռուիլ: Իմ կեանքս էր որ կ'ուզէի հողալ, իմ կեանքս: Մի', մի' նայիր ինձ այդպէս, գիտեմ թէ ստրկողի մըն եմ:

Պաղտատի դռները հասեր էինք: Անունը մոռցայ, այդ հսկայական հնութիւնը: Շատ շատ դարեր առաջ շինուած: Պաղտատ գտնուե՞ր ես: Ո՞չ: Հող չէ': Կեցիր նայիմ ի՞նչ կ'ըսէի: Հա', հոն էինք այդ գիշեր: Առաւօտեան լոյսը չբացուած սողոսկելով, պահուրտելով հասայ անգլիական դժերը:

Դողդղալով ձեռքս վեր առի երբ անգլիացի զինուոր մը սուրինք ինձ ուղղեց, եւ թոթովեցի թէ ես թիւրք չէի:

Միեւնոյն ատեն թէ վախէս եւ թէ զինք վստահացնելու համար զըրպաններս պարպեցի, զօտիս հանեցի եւ տակաւին անկապ բառեր կմկմալով հետեւեցայ այն ուղղութեան, որ սուինովը ցոյց տուաւ:

Տաղտկալի ամիս մը անցաւ եւ ինքզինքս Հնդկաստան գտայ: Պատերազմական զերի էի: Ինծի պէս շատեր կային: Գործի զրին, զործեցի: Քանի մը անգամ երբ միտքս ինկաւ իրեն աղերսեցի, այսինքն անգլիացի հրամանատարին, որ զիս տեղս զրկէ, քանզի ես իրենց թշնամի չէի:

Շրկար ամիսներ վերջ երբ արդէն պատերազմը դադրած էր, ազատ ձգեցին զիս: Գօտիիս մէջ բաւական զբոսով խնայած էի:

Անգամ մըն ալ Պաղատատ էի, բայց հոն չկեցայ: Գօտիս շապիկիս տակ կապեցի: Քնացող մահմետականի մը տրեխները դողցայ եւ ճամբաս շարունակեցի: Իմ բնագաւառս հեռու էր, հիւսիս, հիւսիս, չա՛տ հեռու:

Յիշողութիւնս խեղճ է եւ չեմ յիշեր այն գիւղին անունը: Գիւղ չէր, աւելի մեծ, թերեւս քաղաք մը, Տիգրիսի վրայ: Անունը լեզուիս ծայրն է, բայց չեմ կրնար արտասանել, թէեւ թեթեւ քմծիծաղովդ ըսել կ'ուզես թէ յերիւրածոյ բաներ կ'ըսեմ: Հո՞գս է:

Աչքերս փակելով կրնամ տակաւին հիմա իսկ տեսնել այդ աղիւսաչէն ցածլիկ տուները, տափարակ երգիքները, չորցած դանկի մը ծակերուն նմանող անփեղկ պատահանները եւ դռնակները, աղտոտ բակերը, Տիգրիսը, բարձր ծառերու մեռելային հանգարտութիւնը եւ փոշոտ տօթը:

Սղճալի եւ թշուառ կերպարանք մը առի որպէսզի խուսափիմ տեղացիներու կասկածոտ նայուածքէն: Գիտէի թէ այդ վիճակիս վրայ մարդ զայրանալէ աւելի պիտի խղճար:

Գիշերը հասաւ: Անբացատրելի դժուարութեամբ մը բաժնուեցայ զբամի չնչին կտորէ մը եւ ուտելիք ճարեցի: Յետոյ փողոցը քալող քանի մը արարներուն հետեւեցայ: Դռնէ մը ներս մտան: Ես ալ մտայ: Քարիւղի քանի մը լապտերներ մրոտ լոյս կը սփռէին: Ներսը լեցուած էր արարներով: Ամէնն ալ այր մարդիկ: Ծխամորճերէ եւ նարկիլէ-ներէ ծուխը կը բարձրանար եւ առաստաղէն կը կախուէր թափանցիկ ամպի մը նման ծուլօրէն ծփալով:

Սենեակի մթնոլորտը դարչահոտ տաքութիւն մը ունէր, որ ներս մտնելու ալիք ալիք դէմքիս դարկաւ եւ պահ մը այնպէս կարծեցի թէ այդ զազրելի հոտը գլխու պտոյտ կուտար ինձ:

Դրան հանդիպակաց պատին մօտ, սենեակին մէջտեղը, պարսապ միջոց մը կար, որուն շուրջ արարները խնուած էին՝ խեղճ ու կրակ թատերաբեմի մը երեւոյթը տալով անոր:

Յրուած մտքով եւ անհող, իրենց պէս ծալլապատիկ նստայ: Քանի մը հողիներ իրենց աչքերուն ծայրովը զիս չափչփեցին, բայց վերջը մոռցան եւ շարունակեցին իրենց խօսակցութիւնը եւ քրքիջը:

Կանացի ճիշ մը լսուեցաւ եւ ամէնքը լռեցին: Տառապանքի կամ ցաւի ճիշը չէր, այլ ուրախութենէ — կամ արարերէն աւելի ճիշդ բառով քէյփէ գերազրդուած թութրու միալանի արտայայտութիւնը:

Շրկորդ ճիշ մըն ալ եւ դռնէ մը, որու գոյութիւնը չէի նշմարած, աղջիկ մը դուրս վաղեց եւ սենեակին մէջտեղը, բաց միջոցին մէջ սկսաւ պարել:

Բաց ծիրանի չղարչէ չապիկ մը հագած էր որ թեւ չունէր: Վարտիկը կամ շալվարը — նոյնպէս չղարչէ — լապտերի լոյսին տակ կանաչի զարնող դոյն մը ունէր:

Զգեստը այն ձեւով էր կամ ինք այնպէս հագած՝ որ

մարմնին գծերը ծածկելէ աւելի կը յայտնարեւէր զանոնք:

Սեւ մազերը կտրուած էին եւ փոքրիկ խոպոպիկներ ըմբոստ խայտանքով մը ճակատին վրայ կը ցատկոտէին իր սրարող մարմնի ելեւէջին համաչափ:

Բոկոտան էր: Ոտքերու սիրուն մատները եւ ձեռքերը հինգայի չէկութիւնով բոցավառ:

Աչքերը կարծես իր մարմնէն անջատ պար մը կը բոլորէին զեղեցիկ յօնքերուն տակ: Այնքա՛ն կախարդական արագութեամբ եւ անհանդարտօրէն կը դառնային այդ լուսաւոր ակնադունդերը. թովիչ ժպիտ մը անարատ ատամնաշար մը կը շրջափակէր:

Մրտած պատի սեւ ֆօնը ա՛լ աւելի ակնախառնող, ա՛լ աւելի մոզական պայծառութեամբ մէջտեղ բերաւ իր մարմնին կաթ սպիտակութիւնը եւ բազուկներուն ու լանջին հուրիակերպ գծերը:

Լաւ սքողուած վարպետութեամբ մը աղջիկը իր լանջին, սրունքներուն եւ թեւերուն կուտար այնպիսի շարժումներ որ ցանկաբարոյց էին:

Իր մրրկային շրջապարը կամ նուազկոտ նազանքը — ինչպէս որ ներս անխմանալի քմահաճոյքը թելադրէր — միշտ կը կէտկիտէր այդ զիւ, արծաթային ճիւղով, որ իմ համակ էութիւնս կը սարսէր:

Արարներու կուրծքերը փոթորկալի շնչառութեամբ մը կը փրփրային: Կիսարաց բերաններով, որոնցմէ դուրս լորձունքը անխուժօրէն կը վազէր իրենց մօրուքներուն վրայ եւ խոշոր բացուած աչքերով կը հետեւէին պարուհիի ամէն շարժումին: Ինծի համար անհասկնալի բառեր կը պօռային: Կը շարժէին մէկ կողմէն միւս կողմ՝ դեղնած ակոսներուն մէջ խոպոտ բառեր ծամելով: Քովս նստող արարը որոտաղին հառաչեց.

«Ա՛խ, հայու աղջիկ!»:

Պարողը կանգ առաւ:

Բազուկներ սկսան ճօճիլ օդին մէջ: Ամէն կողորդ խառնարան մը եղաւ, որմէ հրավառ բառեր դուրս թռնան: Մէկ քանիներ դրամ նետեցին: Խոչափողային վայրենի քրքիջներ իրենց շարունակական խոխոցը կը պտտցնէին մեր գլուխներուն վերեւ:

Ժխորին մէջէն լսեցի շատեր, որոնք կը պոռային. «Հայկանո՛յ՛, եա՛ Հայկանո՛յ՛!», «այր»երը արարեւէնի յատուկ անսովոր բացութեամբ արտասանելով:

Հայկանոյ՛, միշտ վարպետ, իր ժպտուն կեցուածքին անխուժ հանդարտութիւն մը կուտար, որը աւելի կը զրգուէր իր հիացողներու եռանդը եւ կիրքը:

Բոյէ մը վերջ նա ծնծղայ մը առաւ: Զարկաւ ծունկերուն, արմուկին, գլխուն: Ծճաց եւ սկսաւ այդ անմեղ գործիքը զնդզնդացնելով դրամ հաւաքել:

Երբ կ'ըսեմ թէ մարմնիս ամէն մէկ մասնիկը կ'այրէր, լման պատկեր մը եւ բացատրութիւն մը չէ որ կուտամ: Հնոցային աչքերով հետեւեցայ իր ամէն շարժման: Սենեակին միւս ծայրը դանդաղներ աղաչական կը կանչէին. «Եա՛ Հայկանո՛յ՛», իր դիտումնաւոր նազելածեմ դանդաղութիւնը հրահրելու նպատակաւ:

Կը մօտենար ինձ: Իր մարմնոյն քաղցր բուրումը եւ թերային անտեսանելի թեւերու նման շոյեց դէմքս: Շնչառութիւնս դժուարացաւ: Մնկերս իրարու կպցուցի անոնց դողը դադրեցնելու ճիղով: Զեռքիս մէջ բռնած պղնձի կտորը կարծես փակած էր մատներուս եւ սարսուռացի մտածելով որ չպիտի կրնամ դրամի այդ ողորմելի կլորը ձգել ծնծղային մէջ:

Քովս նստող արարը դրամը ձգեց եւ իր կեղտոտ մատներով կամթեց աղջկան սրունքը: Այս վերջինը իր քնքոյճ ձեռքով կեղծ յանդիմանական ապտակ մը դարկաւ յանդուզն արարի երեսին, որը երջանկացած՝ խնդուք

բարձրացուց եւ ձեռքը տարաւ երեսին, կարծես կ'ուզէր սլահել այդ հիմալի մատներուն տպաւորութիւնը:

Իր ալապատար բազուկի ցոլի մէկ շարժումով ծնծղան ինձ երկարեց: Երեսը նայեցայ: Կը խեղդուէի: Դրամը հաղիւ կընայի երկարել: Մատներուն մկանային պրկումովը կը ճնշէի կուրծքս, որպէսզի չի պայթի: Մինչեւ եղունդներուն ծայրը ելեքտրականացած էի: Այնպէս զգացի թէ ճակտիս ուռած երակներուն արեան ձայնը կը խժար ականջներուն մէջ: Աչքերս աղօտեցան եւ սենեակը ինձ թուեցաւ ազմկարար ստուերներու շարժապատկեր մը:

Տարիներով ամէն առիթը ներկայանալուն չվարանեցար յայտարարելու թէ ես փճացած, անբարոյական անձ մըն էի: Սեւ վատուի մը: Ի՞նչ էր ընկերութիւնը յուսալու ինձմէ:

Բայց չմոռնամ: Այդ խաւար գիշերը, Տիգրիսի ափին, երբ քաղաքը իր մեղաւոր քունը կը խորդար, լուս սենեակի մը անթափանցելի մթութեան մէջ այս իմ ծուռ, կարծրացած մատներով խեղդամահ ըրի իմ մէկ հատիկ հարազատ քոյրս, Հայկանոյշը!

Ինչո՞ւ գլխարկդ աչքերուդ կը քաշես եւ գլուխդ մէկդդի կը դարձնես:

Միթէ ես այնքա՞ն պժղալի անձ մըն եմ:

1920

ՄԻ ՄԱՆԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

Ես կը դրեմ այս պատմութիւնը այնքան պարզ որքան վիճակուած է մէկու մը պատմել: Զինջ եւ անսեթեւեթ պարզութիւն մը: Անուս եւ բարի հոգւոյ մը երկիւղած միամտութեամբ:

Կ'ըսեն թէ մի գրող արուեստի ոսկի շղթաներուն պէտք ունի իր նիւթը փաղիղուն հրապոյրի մը կախարդանքովը զօծելու:

Թերեւս:

Արուեստը որուն ես կը դիմեմ է համեստ հմայքը բառերու: Բառերո՞ւն, անոնց անշուք, կարեկից եւ անխաղախ շարադրութեան:

Եւ ի՞նչ պէտք արուեստական դեգերումներու, պատմելու համար քանի մը ժամը տասը տարեկան մի մանկան կեանքի, մի հայ տղեկի, որ իր կենաց արեւը նիզակաչափ մը դեռ չբարձրացած՝ կը զրկուէր իր աստղէն!

Կը ծանօթանանք անոր, աշնանային մեղմ երեկոյ մը իրենց տան խոհանոցին բարձր աթոռի մը վրայ նստած, որմէ վար իր ոտքերը անհանդարտօրէն կը ճօճէին:

Արդէն բարձր աթոռներ ինչո՞ւ չինուած են, եթէ ոչ փոքրիկ աղայոց համար, որ նստին եւ իրենց ոտքերու եռանդոտ խայտանքով օդը սղոցեն:

Արագ ելեւէջներով մատիտի մը ծայրը թուղթէն լեզ-

ուրին եւ լեզուէն թուղթին տանելով՝ կը դրէր — աւելի կը գծգծէր — նամակ մը իր երէց եղբօր, որ շատ առաջ մեկնած էր հեռաւոր Ամերիկա:

Մանկան մտքին մէջ Ամերիկան ունէր այնքան իրականութիւն որքան իրեն պատմուած հէքեաթներու մէջ յիշուած երկիրները, ուր երիտասարդ թաղաթառանդներ կը ճամբորդէն եւ հովուութիւններու հետ ամուսնացած՝ կը վերադառնան:

Վերադառնա՛լ!

Այդ էր էականը, եւ Արսէնին — այս էր սղուն անունը — եղբայրը օր մը պիտի վերադառնար Ամերիկայէն իր հետ բերելով անհամար պատմութիւններ:

Նամակին մէջ կը գրէր թէ ինք սրտնեղած էր, քանզի այդ օր Արսէնի ծննդեան տասներորդ տարեդարձն էր եւ տակաւին մեծ եղբայրը Ամերիկայէն չէր վերադարձած:

Եթէ եղբայրները մեծնալով կը չարանան, Արսէն պիտի աղօթէր որ ինք չմեծնայ:

Մատիալը ակոսներուն մէջ սեղմած կը մտածէր երբ գրելիքը լմննար, եւ ամէն նոր գաղափար իր անհանդարտ ոտքերուն չափը կ'ստործանաւորէր: Եթէ ուրախ բռներ էին գրածը, ոտքերը կը շարժէր կախօրրանի մը նման, որուն վրայ ըմբոստ մանուկ մը ելած է: Իսկ տխուր բաներ պատմելուն՝ ոտքը կը կորսնցնէր իր եռանդը եւ կը ձօձէր եկեղեցւոյ դանդակին պէս երբ այս վերջինը կը դողանջէ ծերունի ժամկոչի տկարացած մկաններուն թախիծով:

Սեղանին միւս ծայրը — Արսէնին դիմաց — մայրը զբաղուած էր ընթերիքի պատրաստութեամբ, եւ աննշմարելի ուշադրութեամբ կը հետեւէր այդ անհաշիւ բռներուն որ Արսէն գրած ատեն կը մրմռար:

Մօրը հարցուց թէ կարելի՞ էր գրել որ Վարդան

հօրեղբայրը ձերբակալուած էր, թէ՛ շատ ուրիշներ բանտարկուած էին: Ոչ!

Մայրիկը տխուր էր եւ գլխու նշանով, հաւանութեան կամ ժխտական պատասխան մը կուտար իր զաւակի հարցումներուն: Մերթ ընդ մերթ ժպիտ մը կը լուսաւորէր դէմքը, բայց այդ հաղիւ բոպէ մը միայն:

— «Մայրիկ», գլուխը բարձրացուց Արսէն, «ինչո՞ւ աղբարս հոս չէ: Երբ ես մեծնամ տեղ չպիտի երթամ:

Վայրկեան մը լուռ:

— «Բայց լաւ որ հոս չէ: Անոնք...» եւ գլխու յատկանշական շարժում մը բրաւ:

Նորէն լուռ թիւն:

— «Ես կ'ատեմ տաճիկները: Անոնք էին որ պատճառ եղան տարեդարձս չտօնելու այսօր: Զէ՞, մայրիկ»:

Բոպէ մը մտմտաց:

— «Եթէ աղբարս հոս ըլլար ես զինք կը պաշտպանէի դաշոյնովս: Գիտեմ թէ դաշոյնս ո՛ւր պահած ես: Ես խաղցայ անոր հետ, երբ դու եկեղեցի դացած էիր: Մայրիկ, ես տաճիկներէն չեմ վախնար»:

Վերջին բռները արտասանելուն խորիտ ցնցումով գլուխը բարձրացուց ու դէմքին վրայ ժպտաց մի արտայայտութիւն, զոր Ռաֆայէլ մը այնքան պիտի սիրէր ընդօրինակել իր հրեշտակներէն միոյն համար...:

II

Ճաշատենեակին մէջ առանձինն նստած կը խոկար Գարրիէլ — Արսէնի հայրը: Ամբողջ կեանքին մէջ այնքան էր մտադրուած որքան այս քանի մ'օրերը:

Բթամիտ չէր եւ երեւոյթներէն կրնար գալիք փոթորիկը գուշակել:

Հակառակ հոգեբանական այն դոյզն լաւատեսութեան եւ յոյսին որ աղէտի մը ոստայնին մէջ թակար-

դուռած մէկը կը անուցանէ, Գարրիէլ պատրաստ էր երդնուլ թէ չուտով վարադոյրը պիտի բացուէր անպատմելի եղիւնի մը վրայ:

Բռնադրօսիկ փաստարկութիւններով ջանաց ինքզինքը համոզել թէ պատահածները ոչինչ ունէին ծանրակշիռ եւ սոսկ քաղաքական յօնք-պոստում մ'էր որ բռնատիրական կառավարութիւններ, յաճախ կը ցուցադրէին իրենց դոյութիւնը զգացնելու համար ալլաջեղ հպատակներուն:

Գարրիէլ, սակայն, չէր սխալած:

Տաճիկ մոլուցքն էր որ անօրինակ ասկերասանութեամբ մը կը պոռթկար մօնղօլական նողկալի վայրագութիւնով:

Ամէն օր մարդիկ կը ձերբակալուէին, եւ չլթայակապ դժբաղդներ սեւ անօրոշութեան կը զրկուէին: Ե՞րբ կարգը իրեն պիտի դար: Եթէ փողոցը բռնէին եւ զրկէին առանց իր կինը կամ զաւակը տեսնելու...:

Դու մ'անցաւ մարմնէն:

Պահ մը մտածեց իր բարեկամ հարիւրապետ Ատիլ Պէյի մասին: Ինչքա՛ն ժպտադէմ՝ վստահացուցած էր Գարրիէլը թէ իր «մազին վնաս պիտի չգար» որքան որ Ատիլ պէյը կ'ասուէր: Վերջիշեց այն բոլոր նուէրները, կաշառքը, շիշերով օղին որ հարիւրապետին զրկած էր կամ տուած:

Այս անգամ, սակայն, զգաց թէ Ատիլը չէր կրնար օգնել: Անբերեւոյթ սարսափը ամէն տեղ էր, եւ կը թափահարէր իր մղձաւանջային թեւերը ամէհի հրէշահաւի մը նման ու մթնոլորտը ելեքտրականացած կը հեւար:

Իր կնոջ թախանձանքին եւ ստիպման վրայ տունը կը մնար: Ո՛րհ, նուաստացուցիչ բան մը կար էրիկ մարդու մը համար այսպէս տունը նստելուն մէջ...:

Դուռը բացուեցաւ եւ կինը ներս մտաւ:

Գարրիէլ ժպտաց: Միշտ իր ճակատը ցուցուցած էր

կնոջը, բայց երբէք անոր ետեւ թաքնուող յուզումը:

— «Գարրիէլ, սիրելիս, Արսէնին տարեդարձն է»:

— «Գիտեմ: Տասը տարու եղաւ այսօր»:

Երկուքն ալ լռեցին: Կինը մեղմ ճնշումով ձեռքը ամուսնոյն ուսին դրաւ:

— «Կը յիշե՞ս, ամէն տարի տօնեցինք»:

Անհուն տրամութիւն կար ներս ձայնին մէջ, որ խոր խոցեց Գարրիէլը:

— «Լսէ՛, Աղաւնի», բսաւ ան, «այսօր ալ տօնենք: Վաղը պէտք է մոռնալ: Գնա սնտուկէն հանէ ոսկի չըդթաս, լաւ նուէր մ'է զաւկիս: Ես ալ դուրս կը վազեմ եւ շաքարեղէն գնելով կուգամ»:

Կինը բողբոջեց ամուսնոյն վերջին գաղափարին: Ինք դուրս պէտք չէ ելլեր: Շաքարավաճառը հեռու չէր եւ անմիա՛ս հրէայ մը: Արսէնը կրնար վազելով երթալ եւ կատարել պէտք եղած գնումները:

Նէ այնքան պաղատեց որ Գարրիէլ տեղի տուաւ:

Արսէն ուրախութենէն ծափ դարկաւ: Հեռաւոր եղօրը գրած «նամակ»ը խնամքով ծալլեց գրպանը դրաւ եւ դրամը ափին մէջ սեղմած վազելով դուրս ելաւ:

III

Վերջալոյսի յետին գորշութիւնը կը մարմրէր եւ ազօտութիւն մը անչլուկ կը տարածուէր ամենուրեք երբ Արսէն թեւը շաքարեղէնի եւ պտղի ծրարներով ծանրաբեռն արագաքայլ կը դառնար տուն:

Այնքան կլանուած էր իր խորհուրդներով որ դիմացէն իրեն մօտեցող մարդ մը չնմարեց, մինչեւ որ այս վերջինը քանի մը քայլ մինակ հեռու էր: Արսէն դէպի պատը ուղղուեցաւ թողելու որ օտարականը անցնի: Այս վերջինն ալ դէպի պատ գնաց: Մանուկը հանդիպակաց պատին վազեց, օտարականն ալ նոյնը ըրաւ:

Արսէն ուզեց ետ դառնալ եւ փախչիլ, բայց ձեռքի ծրարները թափելու վախէն չէր կրնար արագ վազել:

Օտարականը խռովատ բռներ արտասանեց սպառնալիան չեչուով մը, եւ ճիգ մը քաշ տղան բռնելու:

Արսէն արագաշարժ ըլլալուն ճողորկեցաւ: Միւսը զայրացած՝ կրկնապատկեց եռանդը եւ վերջապէս Արսէնի դաստակէն բռնեց:

Մանուկը թէ սարսափէն եւ թէ ուշ մնալու վախէն կուլար, բռներ կը թռթռուէր խնդրելու որ ղինք թող տայ:

Մայրը շատ պիտի սպասէր, պիտի լար, Հայրիկն ալ պիտի բարկանար:

Օտարականը առանց ուշադրութիւն դարձնելու տղու աղապատանքին՝ կը քաշէր զայն իր ետեւէն:

Արսէնի բողբոջական վախը անցնելուն՝ իր թեւը բռնող անձը դիտեց: Զինուորական համադրեցող ունէր ոսկեղօժ կոճակներով:

Քանի որ զինուորական մըն է, ուրեմն, հետեւցուց Արսէն, տաճիկ մըն է: Եւ անմիջապէս ձայնը կտրեց, ակռաները սեղմեց եւ յամառ լռութեամբ շարունակեց մաքառիլ ազատուելու համար:

Շատ չքալեցին:

Զինուորականը ոտքովը դուռ մը հրեց եւ ներս մը տաւ: Դրան ետեւ նստող զինուոր մը ոտքի ցատկելով բարեկեց: Զինուորականը առանց ուշադրութիւն դարձնելու, հայ մանուկը քաշելով տարաւ բակին մէկ անկիւնը, ուր քարաշէն աւաղանին մօտ օթոց մը փռուած էր եւ աթոռի մը վրայ քարիւղի լապտեր մը կը վառէր:

Զինուորականը օթոցի վրայ նստելով Արսէնը առաւ երկու ծունկերուն մէջ եւ խոշոր ձեռքերովն ալ անոր երկու թեւերը բռնած՝ մանկան դունատ երեսը նայեցաւ եւ սկսաւ խնդալ:

Արսէնը զղուանքով գլուխը դարձուց: Զինուորականի բերնէն օղիի հոտ կուգար: Աւաղանին եզերքը զետեղուած ափսէի մը վրայ չիչ մը կար, որ օղիով լի էր:

Շաքարեղէնի ծրարները ինկան զինուորականի դըրկին: Արսէն հազիւ նայուածք մը նետեց անոնց, որ իրենց բոլոր հմայքէն որբացած՝ թղթէ ծրարի պատըռուածքէն դուրս կը թափէին:

Մութը հիմա արագօրէն կը ծաւալէր եւ ահաբեկեալ մանկան դողը կը կրկնապատկուէր մայրը յիշելով: Անբացատրելի վրդովմունքով չորս կողմը դիտեց:

Աւաղանի ջուրին մէջ լապտերի լոյսը կը ցատկուտէր հովի մեղմ շունչի մը քմահաճոյքին հլու: Իսկ գլխուն վերեւ որթատունկ մը կը սփռուէր ամպհովանիի նման, իր ծուռ ու մուռ ճիւղերը անկանոն օճապտոյտներ դժեւելով տախտակէ ցանցերուն վրայ, որ այդ նպատակաւ կառուցուած էին հոն այդքան բարձր:

Արսէն տերեւներու մէջէն աստղերը տեսաւ եւ տըխրեցաւ որ անոնք այնքա՞ն հեռու էին:

Թուրքը ցնցեց մանուկը.

— «Պիտիկ տղու մը համար շատ ուժով ես»:

Արսէն չարտասխանեց եւ անհուն ատելութեամբ յօնքերը կախեց աչքերուն վրայ:

— «Ես կը սիրեմ քաջ տղաքը: Ասկէ վերջ դուն թիւրք պիտի ըլլաս եւ...»:

— «Շուն կ'ըլլամ թիւրք չեմ ըլլար»:

— «Վա՛յ», պոռաց զինուորականը ձայնը բարձրացնելով, «քու լեզուդ կը կտրեմ: Գիտե՞ս, ես ո՞վ եմ: Ես Ատիլ պէյն եմ: Հարիւրապետ Ատիլ պէյը: Վա՛յ շուն, քու հօրդ անա՞նկ կը պատասխանես: Դուն զաւակս պիտի ըլլաս: Երբ մեծնաս ինծի պէս մէջքէդ սուր կը կախես, զեղեցիկ հագուստ կը հագնիս...»:

— «Ես ոչ ոքի զաւակ չեմ ըլլար, քանզի հայր ու-

նիմ»։ ու բանասարկուած թեւերը ազատելու անկարող մանուկի իր ամբողջ կատաղութեամբ թքաւ թիւրքի երեսին։

Ատիլ պէյ կէս գինովի թմբիրէն սթապեցաւ եւ բերանը տղու գէմքին մօտեցուցած անճոռնի ձայնով սպառնաց թէ գինք բղիկ բղիկ պիտի ընէր, եթէ հակառակէր իր խօսքերուն, թէ՛ իր հայրը վաղը պիտի սպաննուէր, թէ՛ ամբողջ հայ հայրերը պիտի կոտորուէին։

Վերաւոր թռչնիկը սկսաւ դողդղալ։ Կարծր բան մը, քարի կտորի մը նման կրծքէն կոկորդին բարձրացաւ եւ եթէ խօսելիք բառեր ունէր առանց արտասանուելու շրթներուն վրայ մարեցան։

Ոչինչ կը մնար իրեն բայց միայն լալ, դառն, 'յուսահատ եւ յամառ։

Ատիլ պէյ աղուն արտասուելը տեսնելով քիչ մը մեղմացաւ եւ համոզողի բառերով սնդեց թէ թիւրք ըլլալու մէջ վնաս մը չկար, թէ՛ ամէն օր շաքար կրնար ուտել, փոքրիկ սուր մը եւ գէնք պիտի ստանար, իրեն սպասարկող զինուոր պիտի ունենար։ Մեծնալուն սպայ մը կըրնար ըլլալ աղուոր համազօգեստով, եւ թէ՛ Ատիլ պէյի պէս բարի հայր մը պիտի վայելէր։

Արսէն անուշադիր այդ ամէնուն՝ կը հեծկտար անմխիթար։ Լացը գեղեցկացուցած էր գինք եւ հակառակ լապտերի աղօտ լոյսին, Ատիլ պէյ նկատեց այդ եւ օղիէն դորշացած աչքերուն պծգալի փայլ մեկաւ։

— «Քու մայրդ ալ այսքան գեղեցիկ է», հարցուց թիւրքը եւ ձեռքը տարաւ տղու թշին։

Տաճիկի ձայնին մէջ կար մի շեշտ, որուն բովանդակ խէնչէտութիւնը հասկցաւ մանուկ հոգին։ Մոռցաւ վախը, մոռցաւ մութը, մոռցաւ շաքարը, մոռցաւ Ամերիկայի իր հեռաւոր եղբայրը, եւ բոցավառող զայրոյթէ դողդղելով ամբողջ ուժովը ապտակեց տաճիկը, որ աղուն թե-

ւը ազատ ձգած էր, որպէսզի անոր արտասուած թոր երեսը փայտայէր։

Կատուի մը նման որ սխալմամբ թոյնի կաթիլ մը լըզած է եւ խելագարած, Արսէն կը ճանկուէր, կը թքնէր եւ կը զարնէր։

Կարճ, խիստ կարճ մանրերկրորդ մը աչքերուն առջեւ գծուեցաւ պատկերը իր դաշոյնին որ այնքան հաճոյքով պահած տեղէն հանելով խաղցած էր երբ մայրը եկեղեցի կ'երթար։

Ատիլ պէյ բռնկեցաւ։ Անասնական կըքի մը լորձունքը շրթունքներէն կաթիլթեց եւ զայրոյթէն կուրացած իր մատներուն մէջ առաւ փոքրիկ հայ մանկան կողորդը։

Անօդնական մանկիկ մը չէր որ կը խեղդէր, այլ, մարմնացումը ամէն բանի, որ իր տաճիկ բնութեան, բրնաւորութեան եւ բնազդներուն անպայմանօրէն եւ անհաշտ կերպով հակառակ է։ Շօշափելի զանդուածը ցեղի մը հոգւոյն, որ իր սեւ հոգիի թուրանական լարչութեամբը առեց, հալածեց եւ հիմա կը հարուածէր։

Այս գիտակցութեամբ էր որ երբ տեսաւ պատանեակին ուժաթափիլը իր պրկումին տակ, խռատփողային քըրքի մը բարձրացուց։

Խեղճ հայրողին զալարուեցաւ։ Գլուխը շարժեց մօլեղին։ Թեւերը թուլցան։ Բաց բերանէն սիրուն լեզուն դուրս ինկաւ, եւ աչքերը մեծցան, բացուեցան եւ անօրինակ շողացին։

Չասլուած արշալոյսներու շողը եթերային!

Ատիլ պէյ վերջին անգամ մ'ալ ցնցեց Արսէնը եւ սաստկութեամբ իրմէն երկու քայլ հեռու նետեց։

Դեռատի կրծքէն եւ ոչ իսկ ճիշ մ'ելաւ, երբ գլուխը զարնուեցաւ աւազանի քարէ եզերքին եւ արիւնը դուրս գայտեց։

Հարիւրապետը, կատղածի հոնդիւնը տակաւին կո-
կորդին մէջ, կանչեց սպասաւոր զինուորը եւ հրամայեց
զիսկը գետը նետել, յետոյ միտքը փոխեց .

— «Պահէ զայն վարը, մարանին մէջ, մինչեւ կէս գի-
շեր» :

IV

Հաղիւ ժամ մը անցած էր, ծառան մօտեցաւ Ատիլ
պէյի եւ խմացուց թէ գուռը մէկը կ'սպասէր զինք տես-
նել :

Հարիւրապետը գլխովը նշան ըրաւ մարդը ներս բե-
րելու :

Բարկութիւնը իջած էր եւ ալքօյի ազդեցութիւնը ան-
ցած . նորէն օդի խմելու ախորժակ չունենալուն շաքա-
րեղէն կուտէր, այն շաքարը որ Արսէն գնած էր իր
ծննդեան տարեդարձին համար :

Յարգալի շէշտով մէկուն բարեւելը լսելով Ատիլ դը-
լուխը բարձրացուց եւ իր գիմաց կանգնած տեսաւ Գար-
րիէլը :

Տաճիկը ժպտադէմ ոտքի ելաւ եւ «բարի ըլլայ» ըսե-
լով՝ իր հայ բարեկամին ձեռքը թօթուեց : Սիրալիք խօս-
քերով քովը նստեցուց եւ իր այցելութեան պատճառը
հարցուց :

Գարրիէլ թախծալի ձայնով եւ բոլորովին ընկճուած
պատմեց իր ցաւը :

Մօտաւորապէս երկու ժամ առաջ զաւակը շուկայ
զացած էր եւ չէր վերադարձած : Կը վախնար թէ փոք-
րանք մը պատահած էր : Ուստի եկած էր խնդրելու ազ-
նուասիրտ հարիւրապետէն, որ Աստուծոյ սիրոյն, մար-
գարէի սիրոյն, իրենց բարեկամութեան սիրոյն հրա-
մայէր իր ոստիկաններուն որոնք՝ Գարրիէլը կը հաւատար
թէ անմիջապէս պիտի գտնէին իր զաւակը : Մայրը խելա-

կորոյս մաղերը կը փետտէր :

Պէյը կարեկցութեամբ գլուխը շարժեց եւ խրախու-
սական շարժումով Գարրիէլի ուսը ծեծելով վստահեցուց
թէ ինք տակաւին չէ մեռած, թէ առաւօտը չլուսցած՝
աղան պիտի գտնէր, թէ՛ տիկնոջ բարեւներ կը զրկէր եւ
կը խնդրէր որ չմտահոգուի :

Վստահութեան այնպիսի հաստատ շէշտ մը կար տա-
ճիկի ձայնին մէջ եւ ժպտը այնքան համոզիչ էր որ Գար-
րիէլ խանդաղատանօք թօթուեց իր բարեկամին ձեռքը
եւ մութ ըլլալուն մէկը չէր կրնար տեսնել հինգ ոսկեղը-
րամները որ հայու ձեռքէն տաճիկի ափը սահեցան :

— «Խնդրե՛մ, Գարրիէլ էֆէնտի, շաքարէն հրամե-
ցէք եւ անհող եղէք այդ մասին», ըսաւ վերջին անգամ
Ատիլ պէյ եւ շաքարի կտորներ ափին մէջ հրամցուց հա-
յուն... :

1920

Խ Ե Ն Թ Ը

Այս խենթութիւն կրնայ ըլլալ,
բայց մէքոտ մը կայ մէջը:

Համլէք, Արար Բ. Տես Բ.

I

— «Գինով ես, Պ. Սուրեան, դուն իմ փաստարանը •
հայ փաստարան, ինձի կ'ըսես թէ ես խենթ եմ»:

— «Զէ', բարեկամ, զիս սխալ մի հասկնար, դու
խենթ չես, ես ըսի թէ դու ոճիրը դործած պահուդ խենթ
... այսինքն միտքդ վրադ չէր»:

Բանտարկեալը շրթները խածաւ:

— «Ո'չ, ո'չ», պօռաց փաստարանին երեսը, «Կեան-
քիս մէջ միակ խելօք վայրկեանս էր երբ այդ շան վիզը
ոլորեցի»:

— «Բայց», սկսաւ փաստարանը, «սէտք է քեզ այդ
կարճ ժամուայ համար խենթ ապացուցանեմ որ կարենաս
ազատիլ արդարութեան ճիրաններէն»:

— «Ճիրա՞ն — ի՞նչ ճիրան»:

— «Արդարութեան ճիրաններէն քեզ ազատել կ'ը-
սէի»:

— «Հըմմ»!

Բանտարկեալը դուրսը շարժեց զժգոհ մոլորութեամբ:

Ինքնիրեն հարցուց թէ միթէ արդարութիւնը ճիրա՞ն կ'ու-
նենայ:

Զարմանալի է, չէ՞, որ այս մարդը արդարութեան
ճիրաններու մասին բան չէր գիտեր: Մտքովը մեղադրեց
փաստարանը, բայց այս վերջինը ուսումնական անձ էր,
ինք խելճ մի կօշկակար, ինչպէ՞ս կրնար այդանել Պ.
փաստարանը, որու միտքը մեծ հմտութիւններու ամբար
էր եւ որը այնքա՞ն անյուր գաղանիքներ չափած էր ինչ-
պիսին է արդարութեան ճիրանները:

Բանտարկեալը իր փոքրիկ մտքին մէջ երկար խոկալէ
վերջ այն դայրացկոտ եզրակացութեան եկաւ թէ իր բանտ
նետուին իսկ ամէն խղճի, խելքի հակառակ էր:

Հոս յիշենք համառօտակի իր յանցանքը որ փաստա-
բանը (օ՛հ, մեծ մեծ գրքեր կարդալու անէծքը) «ոճիր»
կոչեց, իսկ ինք «ներչնչուած պարտականութիւն»:

Այս ծերունի հայ կօշկակարը Հայաստանի մէջ ինք-
նիշխանութեան դրօշը բարձրանալուն՝ Համսէն, ուր
թուրք բարբարոսներ քչեցին զինք, վերադարձաւ իր ծը-
նընդավայրը: Իւր գաւակները սպաննուեցան: Լաւ է որ
հոս լուրթեամբ անցնինք անոնց խողխողման դաժան
պատմութեան վրայէն — արդէն կօշկակարն իսկ շնչող է-
ակի մը չէ պատմած դայն: Իր կիներ աւազներու վրայ ան-
թաղ կմախք մը մնաց օրերով, չարաթներով:

Իր ծննդավայրը այժմ Հայաստանի հող էր, եւ հայ
կառավարութեան մը ի դորձ դրած առաջին բարեփոխու-
թիւնները իր սղոտոր աչքերուն մէջ սփոփարար լոյս մը
կաթեցուցին՝ երբ կօշկակարը կը մանէր քաղաք:

Գլուխը կախ եւ հասկնալ քայլերով — այնքան արագ
որքան իր ծեր սրունքները կրնային տանիլ, անցաւ փո-
ղոցներէն ժամ առաջ հասնելու իր տունը: Թերեւս կը մը-
տածէր թէ մէկը չի ճանչնար զինք այլեւս, ինչո՞ւ ուրեմն
չորս կողմ նայիլ: Ինք ա՛յնքան փոխուեցաւ: Ամէնքը

այնքան փոխուեցան: Ո՞վ կրնայ մէկզմէկ ճանչնալ:

Տունը աւերակ դտաւ: Որո՞ւն էր յանցանքը: Իրեն բնականաբար: Ճամբու երկայնքին այնքան աւերուած զիւզ ու քաղաքներէ անցած ըլլալով միտքը կանխապատ-րաստելու չէ՞ր այս դժնդակ անակնկալին: Ո՞վ ըսաւ թէ իր տան դռները ամբարար պիտի կնքուէին մինչեւ իր վե-րադարձը: Թիւրքն ալ, վերջապէս, համբերութիւն ու-նի, երբ տունը իրեն չ'եկաւ, ինք տան դնաց: Մահմէտն իսկ ուսը պիտի ծեծէր այսքան եռանդոտ հետեւորդնե-րուն:

Բայց կօշկակարը պղտիկ միտք մ'ունէր: Մեծ դրքեր չէր կարգացած եւ ասանկ բաներ չէր գիտեր:

Իր տան աւերակներու տխուր լուսթեան առջեւ կանգ առաւ չլմսրած եւ շունչը բռնած: Թերեւս սխալ փողոց եկած էր: Բայց հոն էր ջրհորը: Այդ տունը, երեք դուռ վար, հարկահաւաք Սահակին տունն էր: Ո՞վ չէր ճանչ-նար այդ, միակ վայելչաձեւ տունը թաղին մէջ:

Կօշկակարը չէր հարցուցած ինքնիրեն — ի՞նչ ան-փութութիւն — թէ աղքատ հարկահաւաքներ ի՞նչպէս կրնան այսքան բազմածախս տուններ կառուցանել տալ:

Հինցած տախտակներ եւ փտած գերանի կտորներ քարերու մէջ մնացած էին: Իր տան տախտակները եւ իր առաստաղին գերանները: Անոնցմով մէկը կրնար կրակ վառել, ինչո՞ւ հոն թողուած էր:

Ուղքերուն մօտ հին աւել մը կար: Ծռեցաւ եւ մեքե-նայարար վեր առաւ: Կերեւի մոռցած էին այդ ալ տա-նելու, եւ կամ իրենց բնուր շատ ծանր էր: Կրնա՞յ թուրք մը ամէն բան տանիլ: Ինչո՞ւ հայերը այդքան հարստու-թիւն գիղեր էին որու ծանրութեան տակ թիւրքը կը կը-քէր: Այս ասլերախտութիւն չէ՞:

Ինչո՞ւ վեր առաւ աւելը: Ինքն ալ չէր գիտեր: Ո՛չ, իր կինը կամ հարսերը չը յիշեց որոնք այս աւելով կա-

պերտը աւլած էին:

Կրճքին տակ կապարեայ ծանրութիւն մը դդաց: Տու-նը աւերակ, ինք յողնած, ե՛ւ հիւանդ, ե՛ւ անօթի, ե՛ւ ա-ռանձինն: Իրիկունը կը մօտենար: Կեսնքը ուրքա՞ն կըս-կըծալի է:

Յուսահատ, քարացած նայուածքը պտրտուց իր շուրջը: Վարը փողոցին մէջ խումբ մը հայեր պատէն կախուած աղղարարութիւն մը կը կարգային: Հոն վա-ղեց: Հրմշտկելով հասաւ պառլին եւ առանց ժամանակ տալու որ ներկաները աղչահար շունչ մը քաշեն, խո-րունկ ձայնով մը ըսաւ.

— «Տասնմէ կհոգի այս քաղաքէն ելանք, ամէնն ալ ընտանիքիս անդամները: Առանձինն կը վերադառնամ: Կ'երգնում մեր դրօշակով որ առաջին տաճիկը որ այս քա-ղաք ոտք կը կոխէ պիտի սպաննեմ: Կ'երգնում յանուն Աստուծոյ եւ յանուն սատանայի»:

Աչքերը հրացայտ, տերեւի նման դողդղալով, կօշկա-կարը կանգնած էր բաղուկը վերցուցած եւ տակաւին աւելը ձեռքին: Վերջալոյսի մարմրոզ չողեր անոր մաշած դէմքը լուացին: Իր այդ գիրքին մէջ անշարժ, ողբա-գին նմանութիւն մ'ունէր Տօն Քիչօթ աղ լա Մանչալին:

Ներկաներէն ոմանք երկար նայուածքներով հետեւե-ցան իր հեռացող ստուերին, ոմանք ալ թեթեւ ծիծաղ մը ունեցան. չյաղեցուած դայրոյթի անադորոյն ծիծաղ:

Հակառակ ծերութեան, կօշկակարը շարունակեց իր արհեստը: Երբէք կեսնքին մէջ կօշիկները այնքան ա-մուր նորոգած չէր: Էհ, հայու կօշիկներ էին վերջապէս:

II

Օրին մէկը թուրք մը եկաւ: Այնպէս պատահեցաւ որ այս թիւրքին կօշիկները հինցած էին: Եւ կարծես անե-

Սակայն քիչ վերջ ամբաստանեալը աւարեց թէ ինք
սխալած է, եւ թէ արտաքին երեւոյթներ այդքա՞ն խարե-
րայ կրնան եղեր ըլլալ:

Քանզի գատաւորը, տակաւին ժպիտը շրթներուն,
ինչպէս եւ ամբողջ գատարանը այն վճիռը տուին թէ կօշ-
կակարը «խելքի հիւանդութենէ կը տառապէր» եւ թէ
պէտք է զինք ուղարկել անվնաս խենթերու յիմարանոց
մը:

Չ'ըսին թէ ծերունին որքան ատեն փակուած պիտի
մնար յիմարանոցին մէջ, բայց զբաւ կը դնեմ որ երբ խըն-
դիւրը մոռցուի, «խենթ»ը ազատ պիտի արձակեն որպէս
բուժուած:

1919

Ո Ղ Ջ Ա Կ Է Չ

Քսան տարուայ նկարչի կեանքիս մէջ առաջին ան-
գամն էր որ զիմանկար մը բազմամեայ փորձառութեանս
բոլոր հնարքներուն կ'ընդդիմանար, եւ մի կամ այլ կերպ
անկարող կ'ըլլայի պատասառի վրայ կենդանի նմանու-
թեամբ արտաբերելու ծերունիին դէմքը, որ արուեստա-
նոցիս հարուստ բայց մեղմ լոյսին տակ լռին համբերու-
թեամբ կը նստէր:

Իր զիմագծերը բաղադրեալ ոչինչ ունէին, որ ար-
ուեստագէտի մը կարողութիւնը փորձաքարի ենթարկէր:
Աւելի դժուարին «տիպ»եր Ակադէմիի ուսանողական օ-
րերուս իսկ ամենայն յաջողութեամբ դժած եւ «կատար-
եալ նմանութիւն»-ը ծափահարուած էր ընկերակիցներէս:

Ի՞նչ կար ծերունիի դէմքին վրայ, որ կը խուսափէր
աչքերէս: Լրագրական քննադատ մը իմ մասին գովաբա-
նական շարական մը ծամծամած ատեն ըսած էր, թէ «Պա-
րոն նկարիչը վերարկու մը կը նկարէ եւ գորշ ասուիի տա-
կէն կը զգաս ելեւէջը անտեսանելի թոքերուն»:

Սա օտարականին հանդարտ դէմքը սակայն վրձինիս
բոլոր հնարամտութիւնը կը զինաթափէր:

Դառն գարմանքս աստիճանաբար սկսաւ անհամբեր
զայրոյթի փոխուիլ:

Ամէն պատճառ ունէի կենսալի նկար մը արտադրելու,

որովհետեւ անգուսպ խանդավառութեամբ եւ անհուն նը-
ւիրումով մըն էր որ երանգապնակս ձեռք առի պատկերը
սկսելու: Ինձ թուեցաւ թէ երախտազիտական պարտք մը
կը կատարեմ այս նկարով:

Մի՛ զարմանար երբ ըսեմ, թէ այն անձը՝ որը կը
նկարէի, օտարական մըն էր եւ բոլորովին անծանօթ ին-
ծի:

Իրիկնամուտի ստուերալի ժամերուն իմ սովորական
պտոյտս կ'ընէի քարափի ամալայացած մէկ մասին:

Բազմամարդ վայրերէ միշտ խուսափած եմ, որով-
հետեւ ճակտիս տակ դէմքերու եւ բարեացակամ հոգիներ-
քու ըստուար խոմբ մը ինծի կը հայթայթէ այն թանկար-
ժէք ընկերակցութիւնը, որով մէկը կը յուսայ օրհնուիլ:

Ես առանձինն չեմ, երբ միտակ եմ: Բազմութեան
մէջ գտնուած պահուս է որ կը զգամ թէ լքուած եմ, մոռ-
ցուած ամէն շունչէ եւ ամէն աստղէ, ու պաղ քրտինքը կը
փարի յօնքերուս:

Երեկոյ մը տեսայ երկու ստուերներ, որոնք դէպի
ինձ կուգային:

Արեւմուտքի վերջին շողերու հալքէն ազատած ամ-
պոտ երկնքի գորշ ֆօնին դէմ իրենց զանգուածները ակ-
նահանոյ պատկեր մը կը ներկայացնէին:

Դանդաղ քայլերով մօտեցան եւ ես ինքնամոռաց նայ-
ուածքով կը դիտէի զիրենք: Զիս կը հետաքրքրէին մի-
միայն որպէս երկու առարկաներ, որ կ'օգնեն պատկեր մը
լրացնելու կամ հաճոյալի դարձնելու: Աւելի ոչինչ:

Անոնցմէ մին կին մըն էր եւ միւսը այր մարդ: Իրա-
րու չէին խօսիր, ինչպէս կրցայ դատել իրենց գլուխնե-
րու անփոփոխ դիրքէն: Կարծես երկուքն ալ հեռուն,
չառ հեռուն, երկու տարրեր կէտեր կը դիտէին եւ անոնց
կը դիմէին իրենց անշտապ քայլերով:

Երբ ինձ մօտեցան եւ հաղիւ քայլ մը կար իմ ու իրենց

մէջ, անակնկալ ցնցում մը ոտքերս զամեց դետնին եւ հա-
զիւ կարողացայ աղչահար բացազանչութիւնս զսպել:

Հակառակ ազօտ լոյսին, մարդու դէմքին վրայ տե-
սայ զարմանալի նմանութիւն մը իմ պաշտելի, անդուգա-
կան վարպետիս՝ Բիւվիս տը Շալվէնի:

Պահ մը կարծեցի թէ նուազող լոյսերու կատակ մըն
էր, որ այս անծանօթի դէմքին իմ մեռած վարպետին դի-
մազիձը կուտար: Սակայն այնքան հզօր էր տպաւորու-
թիւնը մտքիս վրայ, որ գլուխս դարձուցի եւ դիտեցի հե-
ռացող օտարականները:

Կինը սեւեր հագած էր եւ երիտասարդ: Իրեն ընկե-
րացող մարդուն դուստրը եղած պէտք է ըլլար, քանզի
այս վերջինը տարէց մէկն էր, գրեթէ ծերունի մը, թէեւ
թիկնեղ ու հաստատակազմ:

Յաջորդ օրը միեւնոյն վայրը հանդիպեցայ միեւնոյն
երկու անձերուն—հայր ու աղջիկ—ու ունէ կասկած, որ
կը մնար մտքիս մէջ փարատեցաւ, երբ զննող աչքերով
մարդը դիտեցի եւ միեւնոյն տարօրինակ նմանութիւնը
զտայ վարպետիս:

Անսահման սէր եւ հիացում ունէի Բիւվիս տը Շալվէ-
նին, թէեւ այդ ոչ ոքի կը փոփոսայի, վախնալով թէ զիս
կ'ամբաստանեն մարդապաշտութեամբ: Կրնաս թուու-
թիւն կամ քննական դատողութեան պակաս նկատել իմ
մէջս այս արտասովոր յախշտակումը դէպի մարդ մը:
Այս կէտի վրայ չեմ ուզեր վիճիլ:

Միշտ հաւատացի թէ Բիւվիս տը Շալվէն ողիմպոսեան
մըն է, որ ծպտեալ չըջագայութեան եկաւ մեր աշխարհը:
Քանի՜ քանի՜ անգամներ կը կրկնէի Ռօտէնի բառերը տը
Շալվէնի մասին. «Երեւակայել թէ նա մեր մէջ ապրեցաւ!
Մտածել, թէ զեղարուեստի ամենաշողջողուն չըջաններու
արժանի այս հանճարը մեզի խօսեցաւ! Թէ ես տեսայ
զինք, սեղմեցի անոր ձեռքը! Կարծես նիքօլա Բուսէնի

ձեռքն էր որ կը սեղմէի!»

Որքա՞ն զնահատեցի ծերունի Ռօտէնը իր այս բառերուն համար: Իր քանդակած արձանէն աւելի ընտիր անդրի մըն էր իր այս խօսքերը իմ աննման վարպետին:

Անկարող մտատանջութիւնս զսպելու, երբ երեկոյեան ամառացած քարտի լիւրայ նորէն հանդիպեցայ երկու չըրջադաշտներուն՝ գլխարկս ձեռքիս մօտեցայ մարդուն եւ ներողութիւն խնդրելով անքաղաքավարի վարմունքիս, յայտնեցի թէ ես նկարիչ մըն էի, թէ իր դէմքը խիստ «հետաքրքրական գիծեր» ունէր եւ թէ շատ կը փափաքէի նկարել զինք, եթէ բարի լինէր այցելել ինձ:

Այն կարճ բոլէին, որ նա պատասխանեց, ես ըմբոշինեցի իր դէմքը: Բիւլիս տը Շալէնի բարձր ճակատը եւ յօնքերը, ու ամենէն աւելի՝ անչափելի անդորրութիւնը այն աչքերուն՝ որ յատուկ էր իմ վարպետին, եւ որով նա համայնապատկերները կը չափէր ու կ'ընթացէր: Միակ տարբերութիւնը: Այս ծերունիի աչքերուն մէջ լճացած էր հպարտ եւ խորունկ տրամութիւն:

Անձանօթը սիրով ընդունեց խնդիրքս եւ այցաքարտս առնելէ վերջ՝ խոստացաւ յաջորդ օրն իսկ գալ:

II

Գունակալը եւ վրձինները վար դրի ձեռքէս, եւ կիսախուփ աչքերուս կեդրոնացած ուշադրութեամբը սկըսայ դիտել ծերունին: Կ'ուզէի որոնել իր դիմագծերուն կամ արտայայտութեան մէջ այն, որ ջանքերս ի դերեւ կը հանէր:

Ծերունին՝ հակառակ երեւութական համբերատար անշարժութեան — ինչպէս փափաքած էի իրմէ — անդդալաբար գլուխը կը դարձնէր ձախ: Քանի մը անգամ յիշեցուցի իրեն եւ անչուկ՝ գլուխը բաղձացուած գիրքին բերաւ:

Այս անգամ զարմացայ, երբ նկատեցի որ ծերունին գիտակցաբար գլուխը կը դարձնէր, եւ ինձ յայտնի չընելու մտքով ալ այդ կ'ընէր խիստ ճարպիկօրէն ու աննշմարելի դանդաղութեամբ:

Ձեռքը՝ որ աթոռի բազուկին վրայ կը հանդէժ, մըկանային պրկումով մը կը սեղմէր տախտակը: Ի՞նչ թաքուն կսկիծ բոյն դրած էր այս մարդու կրծքին տակ: Արդեօք ծեր տարիքի յատուկ ջղային թուլութիւն կամ խանդարո՞ւմն էր:

Հազիւ այս մտածումները քանի մը վայրկեան միտքս զբաղեցուցին, օտարականը դարձեալ գլուխը դարձուց ձախ:

— Պարո՛ն, ըսի, խնդրեմ ձեր գլուխը պէտք է պահէք այնպէս ինչպէս նկարի յաջողութիւնը կը պահանջէ: Դէպի աջ: Նոյնիսկ եթէ ձեր վերարկուն է որ կը նկարեմ, ձեր դէմքը դարձուցէք դէպի աջ»:

Յետոյ իրեն դիւրութեան համար հանդիպակած պատէն կախուած իւզանկար մը մատնանշելով.

— «Հաճեցէք, խնդրեմ, միշտ այդ իւզանկարը դիտել, այն՝ որ թուի չըջանալ մը ունի: Ձեր...»

— «Պարոն նկարի՛չ, զիս կը ծաղրէ՞ք»:

Ծերունին զայրացած բառերը ասլէցուց զիս: Բարկութիւնը դէմքին բոլոր ջղերը կը վառէր եւ չըթուքները կը դողդղային: Իմ զարմանքս սթափեցուց զինք եւ յաջորդ բոլէին գրեթէ փափաքով ներողութիւն խնդրեց ըսելով թէ ծերութեան յատուկ ջղայնութիւն մըն էր:

Հազիւ յուզումը հանդարտած՝ ծերունին պատէն կախուած թուի չըջանալով նկարը ցուցնելով, հարցուց.

— «Պարո՛ն, այդ վ...ի նաւահանդիստը չէ՞, Սեւ Ծովու վրայ:

— «Այո՛», ըսի, առանց հասկնալու թէ Սեւ Ծովեան

նաւահանդստի մը պատկերը ի՞նչպէս կը նար գրգռել մէկը:

Ծերունին հառաչ մը զսպելու տկար փորձը ըրաւ եւ ապա շարունակեց.

— «Պարոն նկարի՛չ, մէկը պէտք է միշտ խոստարի առարկաներէ — հոգ չէ թէ որքան անմեղ եւ անվնաս ըլլան անոնք — որոնք չարչրկած անցեալ մը կը վերյիշեցընեն:

Ես երկար պատմութիւն մը չեմ կարող ընել: Ոչ բառացանկ ունիմ, ոչ ալ սիրտ:

«Վ...ի հայ մեծատուններէն մին էի: Կինս մեռաւ երբ ծնունդ տուաւ մեր անդրանիկ զաւակին, որը մեծցուցի եւ որը միակ սիրտիանքը եղաւ կեանքիս: Դուք հանդիպեցաք ներան, Պարոն նկարիչ, քարտիին, այն սեւադեգետ աղջիկը, դուստրս, Նուարդ:

«Խնդրեմ, մի՛ ապականեր զի՛ս այս պատմութիւնը ընելու համար: Այդ կընայ օգնել ձեզ իմ նկարը վերջացնելու կամ ձգելու, քանզի զգացի թէ ձեր դժագրութեան մէջ կը դժուարանաք:

«Անիծապարտ աշունն էր: Պատերազմի առաջին տարուայ աշունը: Պ. Նկարիչ, մէկը կը զգայ փոթորիկը որ շուտով պայթելու է իր գլխուն. հաւատա՛, ամենափոքրիկ նշաններէն, երեւոյթ կամ դէպքերէն:

Սալիհ Պէյ, Վ...ի կուսակալը, «քաղաքի ապահովութեան համար» մեղմէ պահանջեց իրեն յանձնել Սուրէնը: Մականունը պէտք չէ, ամէնը զինք կը ճանչնային առաջին անունովը:

Սուրէն՝ Մերոպեան վարժարանի ուսուցչատնէն էր եւ ներշնչող ոգին երիտասարդներու այն սքանչելի խումբին, որ տաճկական ռեւէ ոսնձգութեան դէմ պատրաստ էին պաշտպանել ամէն ինչ, որ հայկական էր:

«Կուսակալի պահանջը սարսափեցուց մեզ: Գիտէինք

որ տաճիկը որոշած էր մէջտեղէն վերցնել երիտասարդ հայորդին՝ որ կուռի պարագային իր հայերու ղեկավարի դերքով պիտի վտանգէր տաճկական ծրագիրները: Սուրէնի մահուան լուրը անկասկած պիտի յուսալէք Վ...ի հայութիւնը:

«Իսկ իմ հոգեկան տանջանքս ամենէն ծանրն էր:

«Պ. Նկարիչ, հարկ չեմ տեսներ բացատրելու թէ ինչպէս իմացայ, որ դուստրս Նուարդ եւ Սուրէն սիրահարած էին իրարու: Անոնք դադանի կը պահէին այդ:

«Հաւատա՛, Պարոն, ես անսխալ մէկը չեմ, բայց ունիմ ճարպիկութիւն: Նշմարեցի անոնց յարաբերութիւնը եւ որովհետեւ կը համակրէի երիտասարդին, ներքին դոհունակութեամբ հետեւեցայ անոնց սիրուն դադանիքին:

«Այդ դիչեր իմ տան մէջ կը կայանար դադանի ժողով հայ երեւելիներու: Փարթամ տուն մը ունէի, ընդարձակ պարտէզով:

«Կուսակալի պահանջադրով յայտնի կը դառնար տաճիկ կառավարութեան ծրագիրը — բնաջնջել մեզ: Ու այդ վայրագ քմահաճոյքը առաջին դոհը կ'ընտէր Սուրէնը:

«Ժողովականներէն ոմանք պնդեցին, որ պէտք էր յանձնել երիտասարդը: Մերժումը ապստամբական նշան կընար համարուիլ, եւ թէ Սուրէնը յանձնելով, ժամանակ չահած պիտի ըլլայինք, ա՛հ, թանկագին ժամանակ, մեր ուժերը ամփոփելու եւ սրայքարը կանոնաւորելու:

«Պարոն, հոգիս ապստամբեցաւ այդ առաջարկին: Մտածեցի դուստրս, որ ոչինչ պիտէր այդ մասին, եւ թերեւս այդ ժամուն վերը, երկրորդ յարկը, իր ննջասենեակը քաշուած էր ու կ'երազէր երազներուն ամենաքաղցրը: Ներէ՛ ինձ այդպէս խօսելուս, դու ալ երիտասարդ եղած ես, չէ՞:

«Անհաշտ տաճիկութեան հետ ժամանակ չահելու փորձ

ընել ինքնասպան ջանք մըն էր : Երբ բորենին իր լորձուները կը թափէ զոհի կրծքին , իրաւաստհոլութեան ունէ ձեռնարկ աւելի քան յիմարական է : Չէ՛ , պարոն նկարիչ , եթէ , ըսի , Սուրէնը յանձնել մերժելը պիտի նկատուի ապրտամբութիւն , լաւ , թող այդպէս լինի :

«Անօրինակ եռանդով պաշտպանեցի իմ տեսակէտը , ուրիշներ ձայնակեցեցան ինձ եւ վերջապէս որոշեցինք տեղի չի տալ կոտակալի պահանջին , պատասխանելով թէ մեր կողմէ թշնամական ունէ արարք տեղի չէր ունեցած այդպիսի հրաման մը արդարացեալու :

«Այս պահուն դուռը բացուեցաւ եւ ներս մտաւ ինքը Սուրէն : Անուշ դալկութիւն մը կար դէմքին վրայ եւ հանդարտ ու անպատմելի թախիժ աչքերուն մէջ :

— «Պարոններ , ըսաւ ան , որոշեցի վաղը առաւօտ ինքզինքս յանձնել կոտակալին : Մեր շահերու հրամայական պահանջն է այդ : Մէկ անձի մը կեանքը կը կորսնցնէ իւր արժէքը , երբ համայնքի մը ապահովութիւնը վրտանդուած է : Իմ այս քայլը , կը հաւատամ թէ ձեզի պիտի տայ քանի մը օր ժամանակ . յանուն ցեղի նուիրական բոլոր սրբութեանց դորձածեցէք այդ ժամանակը : Ես չեկայ հոս վիճարանութեան նիւթ տալու : Այլ մնաս բարովս բռնու ձեզ , անդին բարեկամներս : Կը յուսամ թէ դարձեալ պիտի հանդիպինք իրարու , բայց ամէն պարագայի տակ շարժինք այնպէս ինչպէս վայել է հայր մը : Ո՛չ մէկ խօսք : Ոչինչ կրնայ խախտել որոշումս » :

«Այսչափ միայն եւ նա դուրս ելաւ սենեակէն տակաւին մեղմէ մէկը բառ չարտասանած : Աչքերս մթադնեցան , ճակտիս տակ ձայներու խաթամուծ մը եւ ցաւ մը սկսաւ եռալ : Ուղեցի բոլոր ուժովս պօռալ , բռնել Սուրէնի թեւէն եւ անոր ախանջին աղաղակել մէկ բառ . «Նըւարդ» !

«Պարոն նկարիչ , այն ինչ որ հիմա պիտի պատմեմ

նուիրական նշխար մըն է . յիշողութեանս եւ կեանքիս : Ոչ մէկ չնչաւոր էակ լսած է այդ , ոչ իսկ դուստրս :

«Երիտասարդ ուսուցչի մեկնելէն վերջ , ժողովականներն ալ անհուն կսկիծով ընկճուած հեռացան :

«Մարմինս կ'այրէր եւ յուզումէս կը դողդղայի այնպէս ինչպէս միանաձողութենէ առաւելող դժբաղդ մը : Պարտէզ էլայ եւ , պարոն , լուսնի լուսով , աւազանին մօտ , վարդենիին տակ նշմարեցի երկու ստուերէներ :

«Անչոռկ մօտեցայ ու կանդ առի հոն , ուր վարդի թուփը կը կանգնէր իմ եւ ստուերներուն միջեւ : Անոնք էին : Սուրէնը եւ Նուարդը !

«Այն օրէն ի վեր հողուոյս մէջ ուրիշ ձայն չի կայ , բայց թախձալի մըմունքը իրենց դդուող ձայներուն : Անոնք չէին կասկածեր թէ մէկը կ'ունկնդրէր իրենց , եւ թող Յաւիտենականը ներէ ինձ այդ մեղքը :

— «Սուրէն , Սուրէն , ես կը վախնամ , շատ կը վախնամ , տար զիս հեռու , հեռու այս քաղաքէն : Լաւ չէ որ հոս մնանք , Սուրէն » :

— «Նուարդ , հոգիս , ի՞նչ կայ վախնալիք , դու երախայի պէս կը խօսիս , հանդարտէ եւ սիրտ առ , ինչէ՞ն վախնալ » :

— «Մի՛ այդպէս խօսիր , Սուրէն , չեմ գիտեր ինչէն վախնալ , բայց սեւ կանխազգացում կ'ունենամ : Կը պարտիմ քեզ , քու ջիւան արեւուդ , տար՛ր զիս , երթանք , անցնինք Կովկաս , Սուրէն , կը խնդրեմ , օ՛հ , մի հեգներ իմ երկչոտութիւնը , ես վախեցայ նոյնիսկ քիչ առաջ , երբ այնքա՛ն կաթողին սեղմեցիր զիս կրծքիդ , այնքա՛ն պինդ , կարծես յաւիտեան ինձմէ բաժնուելու ըլլայիր : Տար զիս , Սուրէն , մի դարձներ աչքերդ , նայէ . ինձ , ինձ օ՛հ ... » :

— «Նուարդ , սիրելիս , ինչէ՞ն վախնալ , եթէ վառնդ ըլլայ կը հեռանանք , կ'անցնինք Կովկաս : Կարելի՞ բան է

որը քեզ հոս ձգեմ: Բայց, հիմա ի՞նչ կայ վախճանում:

— Տա՛ր, զիս, օ՛հ, տա՛ր զիս, Սուրէն»:

— «Նուա՛րդ, կը տանիմ քեզ: Դէ՛հ, հիմա բաժնը—
ւինք, դու պէտք ունիս հանգստի: Կ'երթանք, հեռո՛ւ,
Կոմիկաս...»:

— «Վազը առաւօտ!»

— «Վազը առաւօտ!»

«Երկուքը համբուրուեցան լուռ եւ երկար:

— «Ֆտեսութիւն, Սուրէն, մինչեւ վաղը առաւօտ»:

— «Մնաս բարի, հոգեա՛կ»:

«Եւ երբ Նուարդը հեռացաւ, նա աւելցուց, «յաւիտեան»:

«Ծարաթ մը վերջ կցկտուր լուրը հասաւ թէ զինք Սիւլադ տանող երեք ոստիկաններ, երեքն ալ վարձուած ոճրագործներ...»:

Այս միջոցիս արուեստանոցիս դուռը բացուեցաւ եւ ներս մտաւ Նուարդ: Նէ գլխու շարժումով բարեւեց զիս եւ հօրը զնաց, յետոյ երկուքը մէկ կանգ առին կիսաւարտ նկարին առաջ:

— «Պարոն, նկարիչը այնքան ալ յաջող նմանութիւն մը չէ կրցած ձեռք բերել, չէ՞, Նուարդ»:

Նուարդ բոպէ մը լուռ մնաց:

— «Հա՛յր, պարոնը քու գէժքիդ տուեր է արտայայտութիւնը մէկու մը, որ դառն յիշատակներու վերջիչումով կը տառապի: Շիտակ չե՞մ, պարոն նկարիչ»:

III

Եւ մոռցայ հօր եւ դստեր ներկայութիւնը, եւ ոչ ալ լսեցի անոնց ակնարկութիւնները:

Աչքերս սեւեռած մնացին անշուք նաւահանգստի իւղանկարին եւ ինձ թուեցաւ թէ պատկերը այլափոխուեցաւ, մեծցաւ, լուսավի ստուերներով լի ծաղկազարդ սը-

րահի մը համեմատութիւնները ստացաւ:

Տեսայ Սուրէնը, որ մոմերու լոյս լեզուներու մեղմ սլալումի ընդմէջէն Հիմէնեան երաժշտութեան երանաւէտ թրթուումներով պարուրուած, իւր սպիտակազգեստ հարսին, Նուարդին հետ թեւ թեւի կը յառաջանար ամուսնական խորան:

1920

ԱՌՆԷՏՆԵՐՈՒ ՊԱՐԸ

Այն օրէն երբ հայ բնակչութիւնը տեղահան աքսորուեցաւ, կամ ճամբու երկայնքին կանխամտածուած եղեռնի բոսոր մատախուղին մէջ կորսուեցաւ, քաղաքի հայոց շէնքերը ամայութեան մատնուեցան:

Ալան-թալանի առաջին օրուայ սանձարձակ խանդավառութիւնը թիւրքերը բերաւ այս տուններուն, որ իրենց հիւրընկալ տէրերէն եւ փառքերէն ո՛րբացած, այժմ կ'ենթարկուէին վայրենի քմահաճոյքներու:

Ամէն առարկայ որ ենթադրական արժէք մը կը ներկայացնէր տարուեցաւ: Կասկածելի տուններ, ուր կը կարծուէր թէ հայ ունեւորներ իրենց դանձերը թաղած կրնան ըլլալ, կործանուեցան կամ այնքան անկանոն եւ յիմար արագութեամբ մը փորուեցան, որ աւազակները հեռանալէ վերջ տունները աւելի ցուրտ երեւոյթ ստացան քան անձեւ աւերակոյտերը:

Թուրք մանուկներ այս տուններու մէջ սենեակէ սենեակ, պատուհանէ պատուհան, դարանէ դարան վազվըտելով խաղցան: Հայելիներու մէջ, որոնք մի կամ այլ պատճառով երբեմն հոն ձգուած էին, պահ մը իրենք զիրենք զիտեցին, դէմքերնին ծոմաւեցին եւ յետոյ ծանր առարկայ մը նետելով կոտրեցին: Երբ հայելիին փշրուած կտորները խառնիխառն սխուռեցան սենեակին մէջ,

ծափ զարկին եւ խնդացին:

Չափազանց հաճոյալի զրօսանք է զարդարուն, փայլուն եւ շատերու աչքին թանկագին իրեղէններ անպատիժ կոտրուել:

Հետզհետէ ոչ ոք կը հետաքրքրուէր այս տուներէն ներս մտնել:

Ողբալի մթնոլորտ մը կը պարուրէ ամայացած տունը: Մերկ, փոշոտ պատերը, պատուհանները, որոնք ժպտուն դէմքեր ու ծաղիկներ շրջանակեր էին ժամանակաւ, դոց դուռը, որու անկիւններուն թառած սարդի ոստայնները աւելի ամուր կ'երեւին, քան երկաթեայ փականքները, այս ամէնը կարծես կ'ստանան աննշմարելի շունչ մը, սղալի եւ մռայլ, որ կը ճնշէ քեզ որքան ատեն որ նայիս անոնց: Երբ տարիներ ջնջեն վերջին հետքը այսպիսի տուններու ամայութեան պատճառներուն, այն ատեն այդ կմախային քարէ կառուցուածներու շուրջ առասպելներ կ'սկսին հիւսուիլ: Փոտոզ գերաններու եւ տախտակներու անզօր ճոխնջը անհոգ դիւրահաւանութեան առիթ կ'ընծայէ չաղակրատելու, թէ ոգիներ իրենց անխմանալի ժողովները կը դումարեն հոն:

Իրիկուն մը, արեւմուտէն վերջ, նիհարակազմ երկտասարդ մը այս տուններէն մին կը մտնէր: Այս շէնքը առեւնօք հայու մը կը պատկանէր: Ամրակառոյց, երկյարկանի քարաշէն տուն մը, որ լուռ կը վկայէր իր երբեմնի տիրոջ բարեկեցիկ վիճակին:

Անձանթը թիւրք սղայի մը համազգեստը ունէր իր վրայ, թէեւ զինուորական մը շէր, այլ կառավարական բժիշկ: Կամբիր ֆէսը ակնառու եւ ախորժելի հակադրութիւն մը կը կազմէր իր դէմքին, որ գունատ էր եւ մաշած երեւոյթով:

Թէեւ երեսուն տարեկան, բայց մաղերու սեւութիւնը զորշ գոյն մ'առած էր սպիտակներու առատութենէն:

Արադ քայլերով անցաւ բակէն եւ դուռ մը բանալով ներս մտաւ: Մանր եւ ճնշող օդի ալիք մը զարկաւ դէմքին: Պահ մը կեցաւ եւ չորս կողմը դիտեց: Թէեւ դուռը տակաւին լոյս էր մայրամուտի վերջին մեղմ ցոլացումներէն, հոս սենեակին մէջ ստուերները թանձրացեր էին եւ զանազան տառիկներով ինչ կը հալէր մթութեան մէջ: Կոտորած սեղանի մը մնացորդները կային տախտակամածին վրայ եւ պատէն ծուռօրէն կախուած կը մնար շրջանակ մը որմէ պատկերը պատուում էր:

Երիտասարդը հաստատ քայլերով յառաջացաւ եւ դուռ մը բացաւ: Իր վարժունքէն դուրս ելնար ենթադրութիւն թէ հոն մէկէ աւելի անգամներ եկած էր: Ինքզինքը սենեակի մը մէջ գտաւ որ խոհանոցը եղած պէտք էր ըլլար: Բժիշկը առանց դժուարութեան գտաւ քարէ սանդուխը որ մասան կ'առաջնորդէր: Հակառակ լոյսի պակասին որ տան այս անկիւնը գրեթէ մութին մէջ կը թաղէր, անձանթը վար վազեց սանդուխներէն: Լուցկի մը վառեց որը խոնաւ օդի մէջ շողած բայց հազիւ թէ լուսաւորեց: Աչքերը խոշոր բացած դիտեց անկիւն մը այնպէս ինչպէս մէկը որ զանձատուի մը գտնել կը կարծէ: Անբարոյստ տկար չշուկ մը հասաւ ականջին: Քանի մը քայլ առնելով երկրորդ լուցկի մը վառեց եւ տեսաւ չորս առնէտներ որ ապակեայ խոշոր ամանի մը մէջ ինկած դուր կ'աշխատէին դուրս ելլել:

Ուրախութեան վայրի աղաղակ մը պրծաւ երիտասարդ թուրքի մինչեւ այդ տան դոց շրջներէն եւ հաստ ձեռնոց մը ձեռքին անցուցած (որը իր հետ բերած էր) մէկիկ մէկիկ բռնեց փոքրիկ մաքառող անասնիկները եւ դուռ մեծ շիշի մը մէջ: Յետոյ շիշը ծրարելով լաթի կը տորով մը, միեւնոյն հապճեպ քայլերով հեռացաւ լքեալ տունէն:

Իր բնակարանին դրան առջեւ գտաւ թրքուհի մը որ

իրեն կ'սպասէր: Կինը իր թեւին տակ ունէր սակաւ մը: Բժիշկը տեսնելուն մօտեցաւ:

«Րէչատ էֆէնտի», ըսաւ, «զաւակս ապաքինեցաւ կատարելապէս: Քու ջանքերդ էր տօքթօն էֆ. որ փրկեց սիրականս: Դրամ չունիմ, բայց քեզի թարմ պտուղներ բերի: Քիչ է տօքթօն էֆէնտի, բայց շատ համարէ: Ատեն մը երեք կեալուր բժիշկներ կային այս քաղաքին մէջ, բայց եւ ոչ մին քեզմէ աւելի խելացի էր տօքթօն էֆէնտի: Որքան լաւ է իսլամներու մէջ այսպիսի կարող բժիշկներ ունենալ եւ այսքան երիտասարդ! Իմ փոքրիկս...»:

Տօքթօն էֆէնտին ժպտաց եւ ուզելով վերջացնել այս խօսակցութիւնը, ընդմիջեց թրքուհին, պատասխանելով թէ կեալուրները եթէ իրենց կօշիկէն վերջ չ'ելլէին թեւեւ հանդիստ ձգուէին, բայց անոնց հետ մարդ չէր կրնար ապրիլ, եւ թէ անոնց անհետանալը այնքան ալ մեծ վնաս մը չէր երկրին, ընդհակառակը իրեն պէս թուրք երիտասարդներուն պիտի հրահրէր նոր արուեստներու տիրանալու: Այս ժպտելով շնորհակալութիւն յայտնեց պտուղներուն համար եւ ներս մտաւ բնակարանը:

Վայրկեան մը ձեռքի սակառին նայեցաւ եւ առանց նոյնիսկ թուղթը վերցնելով պարունակութիւնը տեսնելու, բակին մէկ անկիւնը փորուած ծակը նետեց, որ կը ծառայէր որպէս աղբանոց:

Եթէ աչք մը դիտէր բժիշկը երբ սենեակին դուռը կ'ընկնէր առանձին մնաց, պիտի սարսափէր այն վայրի արտայայտութենէն որ իր դուռատ դէմքը այլափոխեր էր: Փառլիուն հուր մը իր աչքերէն անհետացուցած էր այն անբացատրելի տրամութիւնը որ ամէնուն սրտին մէջ իրեն հանդէպ ստեղծեց կարեկից համակրանք մը: Վայրերէն հանդէպ ստեղծեց կարեկից համակրանք մը: Վայրերէն հաճոյքով մը կը դիտէր առնէտները որ ապակեայ իրենց նեղ բանտին մէջ կը տապալակէին: Որքան շուտ եւ

դիւրաւ ինկան իր թակարդին մէջ:

Յանկարծ բժիշկը բարձրաձայն խնդաց: Այս այնպիսի երկիրդալի քրքիջ մ'էր, որ լսողի մարմնէն ցուրտ սարսուռ մը կ'անցնէ:

Տասը վայրկեան չ'անցած առնէտները անշարժ կը պառկէին սեղանին վրայ իրենց փոքրիկ ոտները եւ դըլուխները կապուած եւ ամրացուած սեղանին: Քարիւղի լապտերին լոյսը ցոլանալով վիրարութեական դործիքներու վրայ անոնց յղկուն, սպիտակ մակերեսներուն վրայ կ'ստեղծէր լոյսի լճակներ:

Քնատ միւէղինի մը չոր ձայնը լոնց եւ քաղաքը խորասուզուեցաւ դիշերային խաւար լուծեան մէջ: Բժիշկը իր աշխատանքը լմնցուցած կը կռթնէր սեղանին: Խիստ խոնջած երեւոյթ մ'ունէր: Ժամ մը առաջուայ վայրագ արտայայտութիւնը դէմքէն անհետացած՝ հանդարտ տրամութեամբ կը դիտէր առնէտները որոնց աչքերը միգային աղօտութիւն մը առած էին:

Րէչիտ էֆէնտին ցնցուեցաւ: Կանգնելով առնէտներու առջեւ խրոխտ ակնածանքով մը որպէս թէ վեհափառներկայութեան մ'առջեւ դանուէր, բարեւեց զինուորականի մը նման կտրուկ եւ վայելուչ, ու երբ հետեւեալ խօսքերը ուղղեց անոնց իր ձայնը կը դողար յուզմունքէն. «Սեւ մահ, սպիտակ վրէժ! Ողջո՛յն ձեզ հայկական արդար վրէժի անկաշառ առաքեալներ»:

Աւելի երկար ոտքի վրայ մ'նալու անկարող ինկաւ աթոռի մը վրայ եւ սկսաւ ծխել:

* * *

Ի՞նչ կ'ընէր բժիշկը:

Ինչպէս ընթերցողը գուշակեց Րէչիտ էֆէնտին հայ մ'էր: Ոճիւրի պատմութեան մէջ այդ բոլորին աւելի մեծ եւ երկիրդալի մէկը չի կար քան այս նիհար հայ բժիշկը:

Իւր պատմութիւնը երկար չէ:

Ծնած էր այս միեւնոյն քաղաքին մէջ: Հարուստ ընտանիքի զաւակ: Ինք Փարիզ էր երբ Աղէտը պատահեցաւ: Բժշկական համալսարանէ նոր ընթացաւարտ: Անխոնջ ժրջանութեամբ իր օտար ուսուցիչներուն սէրը եւ վրատահութիւնը վայելեց: Շատ չ'անցաւ խորշակաշունչ լուրեր սկսան հասնիլ Թուրքիայէն: Յիշեց Փարիզը, Փարիզի հայերը: Յիշեց նաեւ թէ ինչպէս օր մը այս հայերը խօսեցան իր քաղաքի կոտորածի մասին: Իր քոյրը, իր մէկ հատիկ մանկամարդ քոյրը, վարսենիկ, առեւանդուէր էր եւ «Տիկնոջ» — ինչպէս այս քաղաքին մէջ սովորաբար կը կոչէին իւր մայրը — մէկ օրուան մէջ մահերը ճերմկցած էր, յետոյ խենթացած եւ յետոյ ալ կրակը նետուելով այրած: Յիշեց թէ ինչպէս խօսողներէն մին զարմացած շեշտած էր իր մօր մաղերուն մէկ օրուան մէջ ամբողջ ճերմկիլը:

Կէս ժամէ ի վեր շարունակ կը ծխէր եւ սենեակը լեցուած էր մուխով: Չորս ամիսէ ի վեր եկաւ այս քաղաքը, իր ծննդավայրը: Նախանձելի բարեխղճութեամբ իր օգնութիւնը մատուց ամէնուն:

Այն տունը ուր առնէտները բռնած էր կը պատկանէր իրենց: Յիշեց թէ արտասահման մեկնելէ առաջ մայրը զանգատեր էր մառանի առնէտներէն:

Դիւրագգած մէկը չէր բժիշկը, բայց սիրտը չ'ունեցաւ բնակիլ իր պապենական տան մէջ: Ջանաց յիշել պատկերը որ իր շրջանակէն պատուուած էր: Քրո՞ջը արդեօք:

Գոհ ժպիտ մը պրկեց շրթները: Որքա՞ն լաւ էր բժշկի մ'ըլլալ: Մահը սպասարկուող ընել: Միթէ ինքը այս դիշեր չէ՞ր կոխած զսպանակ մ'որ իր ժանգոտ շրթաններէն ազատ կ'արձակէր զարհուրելի մահ մը, որ շուտով պիտի սկսէր խօլական ոռնոցով սուրալ գիւղէ գիւղ եւ

քաղաքէ քաղաք: Բժիշկ ըլլա՛լ: Տիրել մահուա՛ն: Սեւ Մահուա՛ն!

Սեւ Մահ!

Ժողովուրդներ ալբալէս կոչեցին ահուելի համաճարակը որ անցեալի մէջ մէկէ աւելի անդամներ ալբալէս աշխարհ, եւ որը բժշկութիւնը կը կոչէ ուրիշ անուամբ (Bubonic Plague):

Վեցերորդ դարուն զլուխ բարձրացուց Եգիպտոսի մէջ: Յուստիանոս դահին վրայ էր այդ առեւ: Ամեհի ճիւղներու սառեցնող դանդաղութեամբ սողոսկեցաւ, իր ետեւ թողլով մեռածներու անծայր շղթայ մը: Անցաւ Թիւրքիա: Պօլիս մէկ օրուայ մէջ տասը հազար մարդ մեռցուց: Մէկ օր: Քսան չորս ժամ!

Տասնըչորրորդ դարուն Զինաստան էր: Հոն տասներեք միլիոն մարդ տարաւ: Եւրոպայի ամբողջ բնակչութեան մէկ քառորդը կոտորուեցաւ: Մարդիկ յիմարացան: Անձնասպանութիւնը փրկութեան օրհնեալ միջոց դարձաւ: Մայրեր ախտաւարակ զաւակներն նետեցին զարհուրանքով: Սեւագար մարդկութիւնը պատճառներ փնտռեց իր յուսահատ կատաղութիւնը յաղեցնելու: Հրէաները ջարդեց որպէս համաճարակի պատճառ:

Եւ այս ամէնուն վրայէն աներեւոյթ սարսափը — Սեւ Մահը — անցաւ անողոք եւ անլեզու: Ալբալէս իւր ճիւղներուն, դղեակներուն, բաց ծովերու վրայի նաւերուն, որոնց նաւաստեաց դիակները այս անդէկ եւ սորուրեր լստեւորուն վրայ հոտեցան, փոտան, չորցան:

Սեւ Մահը!

Փարիզի բժշկական համալսարանը ուր այս ախտին մանրէները պահուած են, հայ բժիշկը... (Թեթեւ ժըպիտ մ'անցաւ դէմքէն: Շատ մ'արժանահաւատ անձեր դողութիւնը վատ ձեռնարկ կը համարին): Որքա՛ն դժուարութեամբ ձեռք ձգեց այս մանրէները: Անկարելի

կարծուածն էր որ փորձեց եւ յաջողեցաւ:

Ու այս գիշեր այդ մանրէները — Սեւ Մահը — ներմուծեց առնէտներուն փոքրիկ կազմին մէջ, քանզի ինչպէս ամէնուն ծանօթ է, այս կենդանիները ամենէն արագ կը փոխանցեն ախտը ուրիշներուն:

Կրնար սակայն այս քայլով մահը Թիւրքիոյ սահմաններէն դուրս ալ տարածուիլ: Երիտասարդը իր միտքը երկար չգրադեցուց այդ գաղափարով: Եւրոպան իր գիտութիւնով եւ անսպառ այլ միջոցներով կրնար արգելել սարսափին յառաջխաղացքը: Իսկ եթէ ո՞չ: Բժիշկը ուսերը թոթուեց: Իր առած քայլէն եւ ո՞չ մէկը կրնար զինք ետ կեցնել: Ինքն ալ իր կարգին ուժի մ'ազազակող եւ անդիմադրելի շղթաներուն մէջն էր:

Հազիւ չարաթ մ'անցած քաղաքակիրթ մարդկութեան աչքերուն առջեւէն ամպ մ'անցաւ: Հեռագիրներ հաղորդեցին թէ Անատոլիոյ մէջ Սեւ Մահ (Bubonic Plague) երեւցեր է: Թէ զահերու թիւը առաջին չարթըւայ մէջ քանի մը հազարը կ'անցնի:

Հայկական կատաւարութիւնը անմիջապէս կը փակէր իր արեւմտեան սահմանագլուխը ինչպէս եւ նաւահանդիսները տաճկական ունէ նաւերու դէմ որոնք կրնային հոն դալ:

Եւրոպայի մէջ տենդագին աշխատանք մը սկսաւ ախտը կղզիացնելու Թիւրքիոյ մէջ եւ ջանալ զրկելու ամէն օգնութիւն որ կարելի է:

Երկու օր վերջ այն գիշերէն երբ բժիշկը վարակուած առնէտները ազատ կ'արձակէր քաղաքին, ճշացող խումբ մը մարդերու եւ կիներու խոնուեցաւ բժշկի դրան առաջ, եւ իր անունը կը կանչէին: Ոչ ոք պատասխանեց իրենց լաց ու կոծին: Կիներ իրենց երախտները զրկած աղիւ-

դորմ ձայներով տօթթօռ կանչեցին: Շատ մը մանուկներ մեռան հոն: Կային շատեր որ կը փախէին: Ուրիշներ սաստիկ տենդէ խելքերնին կորսնցուցած անհասկնալի բռուեր կը պօռային խոսքոտ ձայնով: Շատ մ'անձեր դըլուխնին ձեռքերնուն մէջ առած կը սղմէին որպէս թէ գլխու ցաւը, որմէ վը տառապէին, կ'ուզեն ճզմել:

Թրքուհի մը իր մեռած զաւկին տակաւին տաք դիակը դրկած կը բաղխէր դուռը սրտապատառ հեկեկանքով իր շուրջիններուն պատմելով թէ ինչպէս տօթթօռ էֆէնտին իր զաւակը, այս միեւնոյն աղեկը մահուանէ աղատեր էր գեռ երկու չարաթ առաջ:

Բժիշկը տունը չէր: Ոչ ոք իր բացակայութեան մասին բան մը գիտէր կամ վրնար ըսել: Գիւղացի ծերունի մը որ օր մ'առաջ քաղաք եկած էր պատմեց թէ ինք հանդիպեր էր ձիաւորի մը Պրոսպայի ճամբուն վրայ: Շատեր իր նկարագրութենէն եզրակացուցին թէ ձիաւորը Րէշիտ էֆէնտին եղած պէտք է ըլլայ:

Ոչ ոք, սակայն, գիտցաւ տօթթօռ էֆէնտին ուր երթալը:

Նոյն իսկ ես չեմ գիտեր թէ բժիշկը ուր գնաց:

1919

ԵՐԿՈՒ ԼՐՏԵՍՆԵՐ

I

Իսլրահիմ Ֆէհմի թաւապատ օթոցէն վեր բարձրանալով ձեռքերը երկարեց երկու սպաններուն, որոնք կը պատրաստուէին մեկնիլ:

— «Աւելորդ կը համարեմ կրկին անգամ շեշտել ձեռնարկի վտանգալի հանգամանքը», ըսաւ Իսլրահիմ պատկառազգու թօն մը տալով իր բռներուն, «հայերը վարպետ ժողովուրդ մ'են, սատանան իրենց նախահայրերէն եղած պէտք է ըլլայ: Անոնք կը մեծնան, կը զօրանան: Իրենց երկիրը պատեցին երկաթուղիի ցանցերով եւ հակառակ որ թուական փոքրամասնութիւն մը կը կազմեն քան մենք՝ թիւքերս, այսօր վը պարծին հզօր, կազմակերպեալ եւ ինքնավստահ կառավարութեամբ մը:

Այս անժամանակ տարին եթէ պատերազմ ծագի մեր եւ իրենց մէջ, Աստուած մեզ պահէ այսպիսի բաղիման մը աղէտալի հետեւանքներէն: Ամէն բոլէն պէտք է շահագործուի: Եւ դուք, բարեկամներ, առաջիններէն պիտի ըլլաք մեր յաջողութեան զարբիններուն»:

Ֆէհմի պէյ անգամ մ'ալ խանդաղատանօք թօթուելով սպաններուն ձեռքերը շարունակեց.

«Թշնամիի նենդ կորովին քաջածանօթ ըլլալնուդ հա-

մար, երբ իրենց մէջ հաստատուիք, շարժեցէք ողջմիտ
դուռնութեամբ եւ առանց ջգադրողութեամբ: Դուք լրտես-
սապետներ էք եւ ձեր դործունէութիւնը պիտի բնորոշէ
մեր յաջողութիւնը:

«Կեդրոնական կառավարութիւնը ինծի կը հրահան-
դէ որ նոյնիսկ ամենամանջան կարծուած դէպքեր, խո-
սակցութիւններ կամ երեւոյթներ որ հայկական կեանքի
մէջ տեղի կ'ունենան պէտք է անյապաղ տեղեկագրուին
մեզի: Բացարձակապէս դուռնախու էք դրաւոր ունէ
դործունէութենէ: Անցեալի փորձերը մեզի ցուցուցին թէ
ծածկադիրը որքա՛ն սրամտութեամբ ալ պատրաստուած
ըլլայ վերջ ի վերջոյ կրնայ լուծուիլ: Մի անգամ ընդ
միջոց հետոյ կեցէք թուղթէ եւ մեղանէ, ու ամէն տեղե-
կատուութիւն կ'ընէք բերանացի այն անձերուն, որ պի-
տի զրկուին ձեզի: Ձերբակալման պարագային իրար
պէտք չէ ճանչնաք, այս կէտը պէտք է չեղանք եւ ձեր
հրամանին տակ դործողներուն:

Աղէտներ եւ թրեւս մահ ձեր բաժինը կրնան ըլլալ
այս դործին մէջ, բայց, մեր դատին յաջողութիւնը կը
պահանջէ այս վեհ գործողութիւնը: Մենք պէտք է այդ ա-
նիծեալ ժողովուրդի ներքին բոլոր գաղտնիքներուն հա-
ղորդ ըլլանք, որ մեծ օրը հասնելուն՝ կարենանք ջախ-
ջախել անոնց ուժը եւ փրկել իսլամութիւնը տհաճութեան
փորձանքէ մը:

«Երբ այդ օրը գոյ փառքը առատօրէն պիտի թափի
ձեր գլխուն եւ ամբողջ իսլամ աշխարհի մէջ ձեր անուն-
ները, Բիւսթէմ եւ Գատիր, երկիւղած յարգանքով պիտի
յիշատակուին ինչպէս մեր երանելի ռաիսներուն սուրբ
անունները: Գացէք եւ մարդարէն ձեր օգնականը եւ
պաշտպանը լինի»:

Իպրահիմ Ֆէհմի՝ ծերացած թիւրք մ'էր որ քանի մը
տարի առաջ մեծ աղմուկ հանեց իր անհաշտ աղաքանա-

մոլութեամբ: Ժողովուրդը կը հաւատար թէ տարիէ մը
ի վեր իր ծերութեան պատճառաւ հանդստեան կոչուած
պաշտօնեայ մ'էր, դոնէ այդպէս հրատարակուեցաւ թեր-
թերու մէջ եւ այդ ալ կառավարական պաշտօնական յայ-
տարարութեամբ:

Իրականին մէջ, սակայն, խիստ վաւուկ եւ պա-
տասխանատու պաշտօն մը կը վարէր այս ծերունի թիւր-
քը:

Նախարարական խորհուրդի գաղտնի որոշմամբ Իպ-
րահիմ Ֆէհմի կը յանձնուէր դրացի հայկական երկիրը
զրկուելիք թուրք լրտեսներու կազմակերպման եւ ղեկա-
վարումի գծուարին գործը:

Իպրահիմ մոլեղին պայքար մղած էր այս գաղափա-
րի իրականացման համար եւ վերջապէս իրեն կողմը կը
շահէր երեք նախարարներ, որոնք իրենց կարգին կը հա-
մոզէին դահլիճի միւս անդամները, թէ եւ մեծ գծուարու-
թեամբ:

Այս վերջինները կը գծկամակէին ընդունիլ առար-
կելով այդպիսի ձեռնարկի մը համար յատկացուելիք
պիւտճէի մասին, որը բնականաբար մեծ պիտի ըլլար:
Ձէին գլխաւոր թէ Խոն շահուածք պիտի պահանջէին սոյն
պիւտճէն: Ակներեւ էր որ կարելի չէր բացայայտօրէն
ըսել իրենց ծրագիրը:

Երկար վիճարանութիւններէ վերջն էր որ համաձայ-
նեցան «Հասարակաց Ապահովութիւն» անուան տակ ըս-
տանալ պէտք եղած գումարը:

Այս որոշումէն անմիջապէս վերջ պատերազմական
նախարարը, որ մոլեռանդ ջատագովը եղած էր Հայաս-
տանի մէջ լրտեսական կազմ մը հաստատելու գաղափա-
րին, առաջարկ կը բերէր լրտեսապետի պաշտօնը յանձ-
նել իր մտերիմ Իպրահիմ Ֆէհմիին:

Գահլիճը երկար չվիճարանեցաւ Ֆէհմիին ընտրելու,

այս վերջինի եւրոպական եւ ի մասնաւորի գերման լըր-տեսական կազմակերպութիւններու անցեալ կեանքին եւ գործունէութեան մասին ունեցած խորին գիտակցութեան համար:

II

Երկու սպաներ, Ռիւսթէմ եւ Գատիր, դուրս ելան Ֆէհմիի տունէն: Արեւը կէս մը թագնուած էր լեւան ետին եւ իրիկնամուտի ստուերներ դանդաղութեամբ կը բարձրանային հովիտներէն վեր:

Տունը քաղաքէն դուրս քարաշէն ամրակառոյց չէնք մ'էր: Երկու զինուորականներ փոխանակ քաղաք երթալու դէպի դաշտերը տանող ճամբան բռնեցին, վերջին անգամ մ'ալ միասին ստոյտ մը կատարելու համար թըր-քական հողի վրայ:

Երկուքն ալ չափահաս անձեր էին: Ռիւսթէմ նիհա-րակազմ էր եւ մաշած դէմքով, բայց աւելի երկայնահասակ քան իր ընկերը, որու գիրուկ մարմինը աւելի կարճ կը ցուցնէր իր հասակը քան ինչ որ էր իրականին մէջ:

Քառորդ ժամէ աւելի քալեցին առանց բառ մը փո-խանակելու: Ռիւսթէմ աչքերը գետին յառած կը խոկար, իսկ Գատիր մերթ ընդ մերթ բառեր կը մըթմըթար մէ-կու մը նման որ բարձրաձայն կը մտածէ:

— «Շատ տխուր ես, Ռիւսթէմ», ըսաւ Գատիր ալ անհամբեր, խօսակցութիւն մը սկսելու փափաքով:

Ռիւսթէմ գլուխը վերցուց:

— «Ե՞ս, ոչի՛նչ»: Վայրկեան մը լուռութիւն: «Վաղը առտո՞ւ կը մեկնինք»:

— «Այդպէս էր հրամանը»:

Հասան կէտ մը ուր ճամբայէն արահետ մը կը բաժ-նուէր եւ կը մագլցէր մօտակայ բլուր մը որու գագաթին կը կանգնէր հայկական վանքի մը աւերակները: Ռիւս-

թէմ այս արահետին հետեւեցաւ եւ իր ընկերով թեւէն բռնած սկսան ծոյլ քայլերով բարձրանալ բլուրը:

Արեւը կորսուած էր հորիզոնէն վար եւ իր վերջին լոյսերը նարնջագոյն ժապաւէնով կ'եղբէրէին այն քանի մը ամպերը, որոնք դիակնացած կոկորդիլոսներու երկար ձեւը ունէին եւ դանդաղ անդորրութեամբ կը ծփայլէին ա-րեւմտեան երկնքի վրայ:

Գատիր ցնցուեցաւ:

— «Այս ճամբէն չգայինք լաւ էր: Բայց հող չէ. ես կ'նամարդ չեմ: Առաջին անգամ չէ որ Հայերու հետ գործ կ'ունենամ»:

— Յիմարներու նման վը խօսիս որ խղճմտանքի եւ այլ փուճ բաներու վը հաւատան: Ինչո՞ւ կը վախնաս այս ճամբայէն, Գատիր»:

Հարցուց Ռիւսթէմ ծիծաղով մը:

— «Ճամբան չէ. աւելի այս քարերը, այս վանքը»:

— «Իմ վրայ բնաւ ազդեցութիւն չեն ընէր»:

— «Բայց վանքը ես կործանեցի»:

Ռիւսթէմ՝ ընկերը գիտեց:

— «Զարմանքդ զսպէ, Ռիւսթէմ, եւ քեզի պատմեմ, որպէսզի վստահ ըլլաս թէ հայերը գործածելը լաւ գի-տեմ», ըսաւ Գատիր, եւ ընկերով թեւը մտնելով շարու-նակեց:

— «1915-ին էր: Հարպիէ-էն նոր շրջանաւարտ՝ հոս, այս քաղաքը ղրկուեցայ: Կրնաս գուշակել թէ ինչո՞ւ հա-մար: Հայերը մէջտեղէն վերցնելու որոշում տրուած էր, եւ պէտք էր անմիջապէս այդ հրամանը գործադրու-թեան դրուէր: Տակաւին երէկուայ պէս կը յիշեմ, Պօլի-սը ձգելէն օր մը առաջ պատերազմական նախարարու-թեան սրահներէն մէկուն մէջ մեր լուսահողի էնվէրը ուսս թափահարեց. «տարիքդ փոքր, գործդ մեծ: Քեզ չպիտի մոռնամ». ըսաւ»:

Գատիր աչքերը դոցեց իր յիշողութեան մէջ այդ

պատկերը կրկին անգամ յստակօրէն տեսնելու համար :
Յետոյ խնդաց .

— «Այս հայերը կով են : Յիմարները չես դիտեր ի՞նչ
դադաւար ունէին Պօլսոյ վրայ . կը կարծէին թէ մայ-
րաքաղաքէն եկող պաշտօնեաներ ի ընէ ազատական կ'ըլ-
լան : Ազատական? Հա՛, հա՛, հա՛ :

«Երբ հոս հասալ վախը արդէն առեր էր իրենց սիր-
տը եւ որպէս ազատական պաշտօնեայի մը իրենց ազա-
ները ինծի կուգային պաղատազին ժպտաներով . խոս-
տումներ, ճաշի հրաւեր, կաշառք :

«Քեզի ալ կաշառք տուի՞ն : Ի՞նչ քօնափ ձեւերով եւ
բառերով կաշառքի խնդիրը կը հասկնային, կարծես թէ
իրենց մտքէն անանկ բան մը չ'անցնէր, հաշա՛... տըր-
ուածը պարզ պարզեւ մ'է կամ բարեկամական սիրոյ ար-
տայայտութիւն կամ դաւաթ մը սուրճի փոխարէն :

«Այդ ամէնը վայելեցի : Հաւատքս վկայ, Րիւսթէմ,
այդ շուները սակայն, ախորժածամ կերակուր կը պատ-
րաստէին ! Ես հաշիւ դիտցող մարդ եմ : Եթէ, մտածեցի
ինքնիրենս, այս օրերուն որ հարստութիւն չգիտեմ ալ
ընաւ չեմ կրնար : Դուն զիտես մեր կառավարութեան
գործը, երբեմն ամիսներով ամսական չես ստանար :
Զուկ որսալու ամենէն յարմար առիթն էր :

«Օր մը վանք այցելեցի : Տեղացիները վճռէին թէ
հոն ուխտատեղի է եղեր եւ ամէն տարի շատ նուիրատու-
ութիւններ կ'ըլլան, բայց այդ տարի պատերազմին
պատճառաւ մարդ չէր եկած, եւ երբ հոն գացի, «երկու
ազգերու մէջ սիրալիր յարաբերութիւններ մշակելու հա-
մար», հի՛, հի՛, հի՛, մինակ երկու վեղարաւորներ կա-
յին . երկուքն ալ երիտասարդ :

«Ինծի ծառայութիւն մը մատուցանելու փափաքէն
տարուած զիս պտուտացին ամէն ծակ ու ծուկ : Ի՞նչ ար-
ծաթէ անօթներ, ի՞նչ հարստութիւն, ցանկիւ վրայ առա-

ջին տեղը տուի վանքին . այդ ալ պատիւ մ'էր, չէ՞ . հի՛,
հի՛ !

«Երբ սկսանք տեղահանութիւնը, զիշեր մը հետս
ոստիկան մը առի, թէ եւ այդ մէկն ալ քովս ունենալ չէի
ուզեր . ասանկ բաներ որքան միայնակ ընես այնքան
չահաւոր կ'ելլաս, անանկ չէ՞ : Մինակ երկու վարդապետ-
ներ կային եւ անոնց հաշիւն ալ մաքրել զիւրին էր, թէ եւ
տասնը երկու ալ ըլլային միեւնոյն էր . նամանաւանդ ա-
սոնց կրօնաւորները այնքան ապուշ բաներ կ'ընեն եւ կը
խօսին, որ զիրենք մեոցուցած ատենդ իսկ չես կրնար
խնդուքդ բռնել :

«Դուռը զարկի եւ քիչ վերջը մէկը ներսէն ո՛վ ըլլալս
հարցուց : Պատասխանեցի թէ ես Գատիր պէյն եմ,
թէ Պօլսէն նոր իրատէ ստացած եմ եւ թէ իրենց-
մէ մին ինծի հետ պէտք էր քաղաք դար եւ Հա-
յոց եկեղեցւոյն մէջ յայտարարէր թէ այլեւս վախճա-
լիք բան մը չկար, թէ Սուլթանը կը հրամայէր որ իր սի-
րական հայ հպատակները այլեւս ազատ եւ խաղաղ դու-
րեւուն պէտք է նայէին ու այս տեսակ ավեղ ցփեղ բա-
նէր կային եւ անոնց հաշիւն ալ մաքրել զիւրին էր, թէ եւ
չորս ոտքովը ինկաւ եւ դուռը բացաւ :

«Անգամ մը որ ապահով ներս մտայ, ա՛խ, Րիւսթէմ
հոն ըլլալու էիր, այդ հէրիֆին երեսը նայեցայ եւ սկը-
սայ խնդալ : Խեղճը ինծի պէս երկտասարդ ալ մէկն էր :
Կ'երեւէր խնդուքս սթափեցուց զինք եւ ձեռքի լապտերը
զէմքիս մօտեցուց զիս լաւ մը զիտելու համար :

«Կատարեալ քաղաքավարութեամբ մը, քեզի է-
ֆէնտի, ըսի . մի յուզուիք եւ բարի եղէք զիս առաջնոր-
դելու տաճարէն ներս : Գիտես թէ պետութիւնը պատե-
րազմի մէջ է եւ բոլոր արծաթեղէնները ու այլ մետաղներ
պէտք են» :

«Շունը սահմուկեցաւ, ոտքը ուժգին գետին զարկաւ

և և ըսաւ թէ չէի կրնար Աստուծոյ տունէն ներս մտնել, թէ պիտի քարանայի եթէ ձեռքս զպոցնէի սուրբ ամաններուն և և թէ որքան ատեն որ իր մարմնին մէջ չունչ կար չպիտի ձգեր ինձ քայլ մը աւելի առնել:

«Լա՛ւ, որովհետեւ խնդիրը իր մարմնէն չունչը հանելն էր դաշոյնը քաշեցի — չուղեցի ատրճանակով ձայն ընել: Կեցիր նայիմ, քեզի ճիշդ տեղը ցուցնեմ եթէ կըրնամ»:

Գատիր շուրջը զխոնց աւերակի մէջ և և զետնէն քարի փոքրիկ կտոր մը վերցնելով քանի մը կանգուն հեռու կէտի մը նետեց:

«Ճիշդ հո՛ն: Դաշոյնը խրեցի կուրծքին: Ձէի կարծեր թէ այդ չունը այդքան ուժ ունէր թոքերուն մէջ: Չարհուրելի ձայնով մը բառ մը պոռաց: Մէկ բա՛ռ, կ'երեւի իր ընկերոջ անունը: Ի՞նչ սոսկալի ձայն էր, կեանքիս մինչեւ վերջը չեմ մոռնար այդ ձայնը և այդ բառը:

«Սմբատ! և...»:

Յանկարծ Րիւսթէմ քայլ մը ետեւ ցատկեց, և ձայնով մը որ չողիէ խտացած կաթսայի պայթիւնին կը նմանէր, պոռթկաց:

— Եւ ... և ... ձէնանի զատէ Ապտիւլ Գատի՛ր, ոճրադո՛րծ, աւազա՛կ, չի կրցար այդ գիշեր Սմբատը գըտնել. վանքը կողոպտեցիք և յաջորդ օրը բարբարոսներդ զրկեցիք զայն կործանելու: Բերի քեզ հոս: Ոճիւրդ խոտովանեցար, մարդասպա՛ն, և հիմա պիտի քաւես: Պաշտպանէ՛ ինքզինքդ»:

Ակնթարթի արագութեամբ նետուեցաւ Գատիրի վըրայ որ ապշահար տեղը դաժուած էր: Երկուքը պլլուեցան իրարու և ահուելի կատաղութեամբ սկսան զիրար տապալելու ջանալ: Գատիր տափառի ետեւի զրպանէն ատրճանակը հանել փորձեց, բայց Սմբատ արգելեց:

Թեւեւրնին պահ մը իրար անցան և երկուքն ալ ոտ-

քով իրար սկսան հարուածել: Սմբատը երկայնահասակ ըլլալուն՝ Գատիրի մազէն փունջ մը ակռաներուն մէջ առած կը փետտէր: Գատիր յանկարծ ինքզինքը վար քաշեց և անմիջապէս զսպանակէ արձակուած առարկային նման դարձեալ վեր նետուեցաւ և գլխովը հուժկու հարուած մը տուաւ Սմբատի կրակին, ու ալսպէսով թեւին մէկը ազատելով Սմբատի սրունքը քաշեց և երկուքը մէկ գետին գլտորեցան:

Երկուքն ալ յուսահատ կատաղութեամբ կը մաքառէին և կրկնակ նպատակով: Գատիր կ'զգար այն վտանգը, որ պիտի սպառնար իրենց դատին, եթէ իր հակառակորդը յաջողէր զինք սպաննել և յաջորդ օրը Հայաստան մեկնիլ որպէս թիւրք լրտես: Իսկ երկրորդ՝ ինքնապաշտպանութեան բնազդը:

Սմբատ տարիներէ ի վեր ծպտուած որպէս թիւրք սպայ հետեւած էր այս մարդասպանին քայլերուն, վերջապէս յաջողած էր ձեռք բերել զինք հոս և իր ընկերոջ վրէժը լուծել: Իսկ ամենէն աւելի էականն էր՝ Հայաստանը: Պէտք էր սպաննէր այս թիւրքը որ կարենար մեկնիլ Հայաստան և շարունակէր իր «գործը» որպէս Ֆէհմի լրտես և ալսպէսով տեղեակ պահէր հայ կառավարութիւնը այս նենգամիտ դաւադիրներու բոլոր շարժումներուն:

Գետնին վրայ կը տապալակէին՝ կոկորդալին խոպոտ ձայներ հանելով: Ոտքերովը երբեմն իրար երբեմն օդը կցելով: Գատիր յաջողած էր Սմբատի կուրծքին վրայ բարձրանալ և կը ջանար մատները հասցնել վզին:

Փայլատակող շանթի մը արագութեամբ գաղափար մը անցաւ Սմբատի գլխէն, և ազատ մնացած մէկ ձեռքովը Գատիրի ատրճանակը ետեւի զրպանէն հանեց և մուրճի մը նման զործածելով թուրքին կողմին հարուա-

ծեց : Տաճիկի մարմնոյն միայն այդ մասն էր որ բաց էր իր հարուստին :

Գատիւր դալարուեցաւ : Երկրորդ հարուստը հանդիպեցաւ կուրծքին եւ յաջորդ բոլէին Սմբատ ծունկը տաճիկի կրծքին վրայ դրած խորունկ շունչ մը քաշեց :

— «Հող մի ընե՛ր», ըսաւ ցուրտ եւ խղիւղած ձայնով . «Իսլահիմ Գէհմի ըստը հրահանգներուն ես հող կը տանիմ» :

Գատիւր չլսեց այս բառերը : Անշնչացած էր , թէեւ Սմբատ քանի մը աւելորդ վայրկեաններ ալ շարունակեց մատներուն մէջ պրկել թիւրքին կոկորդը :

Քարերուն մէջ գործիք մը փնտռեց հողը փորելու : Զգտաւ : Դիակը քաշկուսեց իր ետեւէն : Փոսիկ մը գտնելով հոն գլորեց եւ սկսաւ քարեր դիզել : Գիշերուայ թանձրացող ստուերներու մէջ իր շարժումները կը նմանէին դեւերու համբ մնջխաղին :

Երբ դիակը կորսուեցաւ քարերու հսկայ կոյտին տակ , ուսերը ետ քաշեց , գլուխը բարձրացուց եւ պահ մը այդ վիճակի մէջ կանգնած մնաց որպէս մի արձան :

III

Արեւելեան երկինքէն վեր կապարանման ամպերու վիթխարի զանդուածներ կը բարձրանային՝ նման հըրդեհուած անառնեղէ բարձրացող ծուխերու մուսլլ զարուամներուն :

Այդ ամպերէն անդին կը տարածուէր հայերու երկիւրը : Սմբատ բազուկները տարածեց դէպի խաւարածակ արեւելքը :

Մութը իջած ըլլալուն իր արցունքները չէին նշմարուեր :

ՄԻ ԿՏՈՐ ՓԱՅՏԻ

ԱՐԱՐՍԻԱ ՃԵՊԵՃԵԱՆԻ
Մաքուր յիշատակին

Sweet are the uses of adversity;
Which like the toad, ugly and venomous,
Wears yet a precious jewel in his head.
And this our life...
Finds tongues in trees, books in
the running brooks,
Sermons in stones.

(AS YOU LIKE IT)

Փոքրիկ զանդուածիս կարծրութիւնը ներբանիդ կը հանդիպի եւ դու սրտնեղած՝ ճանապարհի փոշիներուն մէջ կը չարտես դիս ոտքիդ ջղայնոտ մէկ շարժումով :

Ի՞նչ զգացում կընայ ունենալ ինձ նման վայտի խեղճուէ մի կտոր : Կընա՞յ արտասուել : Ժպտա՞լ : Կընա՞յ ցաւի կոտտանքին տակ իր ջիւղերը պրկել , կամ իր կրծքին տակ հոռաչ մը բոցավառել :

Այսպէս մտածելը եւ , հետեւաբար , հարուստը անտարբեր անդթուեան չեչտ մը ունեցաւ : Բայց , ա՛հ , ես ալ ծծեցի օդը լիաթոք , եւ ուռճաց-

մանս անհրաժեշտ ջրի եւ հողի խորհրդաւոր համեմատութիւնը ըմբռնանցի անշուշտ քանակութեամբ:

Որոնդէսի ջուրերուն ծոյլ ծփանքը իր շարունակական գլուխներովը դովացուց արմատներս: Որոնդէսը, որ Համայի մէջ աղօրթիքներու ճանչող հսկայ ջրանիւնները կը դարձնէ:

Անաչք տեսողութիւն մը ունիմ եւ անլեզու մի բարբառ: Պատմութիւնս ականջներ չի լեցներ, քանզի լեզուս չէ որ բառերս կը ձեւաւորէ:

Եղան բոպէներ ուր կարօտագին տենչանք մը ունեցայ մարդոց նման թռքեր եւ լեզու ունենալու, որպէսզի զգացածներուս լիակատար արտայայտութեամբ ինքզինքս դոհացնեմ: Պատմեմ ու այդպիսով միտթարուիմ: Տառապանքներ կան, որոնց միակ սխտիանքն է բարձրագույն յայտարարել զանոնք աշխարհի:

Կրնամ սրտիս մէջ պահել բոլոր տեսածներս որոնց յուզումը կը թաւալի, կը մըրկէ, կը դուռայ:

Դիտեմ, երկար չպիտի ունկնդրես զիս: Զրադմունքներու հողեր յօնքերդ են ճնշեր: Եւ թէ զիս լսելու համար մէկը պէտք է մոռնայ իր ականջները եւ աչքերը լարէ: Մարդիկ, դժբախտաբար, չեն վարժուած աչքերով մտիկ ընելու:

Գանի մը վայրկեան միայն, ոչ աւելի: Յետոյ կը բաժնուինք իրարմէ: Դու՝ աշխարհին: Ես՝ ճամբաներու անորոշութեան:

Թռչուններու երգերէն կէս մը թմրած էութիւնս սարսեցաւ երբ խժալուր մետաղային աններդաշնակութիւն մը լեցուց օդը: Երկու մարդիկ էին որ խոշոր սղոցով մը կը կտրէին զիս:

Ամենայեաթին ճիւղը որ փարած էր մարմնոյս մահուան երկիւղով սկսաւ դողդոջել: Տնքացի, պրկուեցայ, աստանդական հովերու փէշերուն կախուեցայ աջակցու-

թեան յոյսով: Խուլ մրմունջ մը հանեցի, եւ սղոցողները ուրախացան մտածելով թէ այդ զսպուած հառաչս նշան էր նուազող դիմադրութեանս:

Որքան արագ կը դործեն մարդէ կանները! Ի՞նչ ձեւեր ըսես չառի շարթուայ մը ընթացքին: Ի՞նչ հատու դործիքներ կողերս տալեցին:

Ու քիչ վերջ կը կանգնէի հրապարակի վրայ ուղղահայեաց, ուրիշ հաստ տախտակի կտոր մը ամրաբար դամուած իմ գլխին, եւ երկուքս միասին կաղմելով ուղիղ անկիւն մը: Պզտիկ միտքս ճաթեցուցի գիտնալու համար թէ ինչո՞ւ հոն էի ես, արարներու ցածիկ, իրարու վրա կած, խրճիթներով շրջապատուած հրապարակի վրայ, եւ ի՞նչ նպատակի պիտի ծառայէի:

Գիշերին մթութիւնը չէր փարատած տախտակն, երբ ամայացած հրապարակի լուծիւնը վրդովուեցաւ մօտեցող ոտնաձայներով:

Դէպի իմ կողմս կուգային: Միոյն ձեռքը քարիւղի լապտեր կար, որու տմոյն լոյսը քայլողներու զանգուածները մինակ կ'ուրուագէէր:

Չորս հոգի էին: Անոնցմէ մին սպիտակ հագուստ հագած պէտք է ըլլար, քանզի Փօսֆօրային աղտոտութիւն մըն էր որ կը քայլեր երեք սեւ ստուերներու մէջտեղէն:

Համար ապշանքով դիտեցի:

Խորհրդաւորէն աւելի բան մը կար այս տարաժամի այցելուներու մէջ: Ո՞ւր կ'երթային: Ինչո՞ւ կ'երթային: Մարափախառն զարմանք ունեցայ երբ ինձ հասնելով կանգ առին: Ի՞նչ, միթէ կ'ուզէին նորէ՞ն սղոցել զիս:

Լապտերի մեղմադճոտ լոյսով նայեցայ անոնց դէմքերուն: Հա! Այդ մէկը անմիջապէս ճանչցայ: Տաճիկ հարիւրապետն էր: Տեսած էի զինք որ օր ցերեկով, աբեու լոյսին տակ, իրեն կամակատար ոստիկաններուն

հետ այս միեւնոյն հրապարակէն անօգնական կիներու եւ մանկիկներու խումբ մը քշեր էր ծեծով եւ չարչարանքով: Ո՞վքեր էին այդ զժրագոյները: Ի՞նչ էր իրենց յանցանքը որ այդքան կը կատաղեցնէր հարիւրապետը:

Իրենց ողբ ու կոծի մէջէն լսեր էի այս տաճիկի հրամանները, որ զայրոյթով թունաւորուած էր եւ իր մըտքակի շառաչով շեշտուած:

Հարիւրապետին ընկերացող երկու սատրիկաններէն վերջ նայուածքս կեղբորնացուցի շորթորդ անձին որ սպիտակ զգեստ ունէր:

Երկտասարդ աղջիկ մ'էր: Մայրերը անխնամ ինկած ուտերուն: Ինչո՞ւ աղբակէս հագնուած էր:

Լսյալ իր ազօտ հանդարտութեամբ կը ափուռէր ներա վրայ! Ուրքա՛ն տխուր գեղեցկութիւն մ'ունէր դէմքը: Տժգոյն էր: Իր հագուստի նման ճերմակ:

Ուղեցի դէմքին արտայայտութենէն կուահել պատահելիքը որ զիս այնքան կ'աղչեցնէր: Բայց աչքերը գետին խոնարհած էին եւ զլուխը քնքոյչօրէն ծռած մէկ ուսին վրայ:

Զինուորներէն մին չուանի մը ոլորաւ քակեց եւ վեր նետելով անցուց տախտակի այն կտորէն, որ ճակտիս դամուած էր եւ հզօր բազուկի մը նման կը ցցուէր դուրս:

Ոչ մէկ բառ արտասանուած էր:

Հարիւրապետը լսողները գետնէն վեր առաւ եւ աղջկան դէմքին բարձրացուց.

— «Զայէ՛լ. յամառութիւնդ պիտի մեռնէ քեզ: Ինչո՞ւ կը մերժես զիս: Քեզի տուն, տեղ, հագուստ եւ հարստութիւն կուտամ: Միթէ ես վատաբեր հայ երիտասարդի մը չա՞մի ալ արժէք չունիմ: Զգուշացիր, որոշումս չեմ փոխեր, եթէ մերժես, կը կախեմ քեզ: Երկու վայրէկան մտածէ եւ յետոյ պատասխանէ, Զայէ՛լս»:

Կախել!

Անդապելի եւ իրերամարտ սարսուռներ քարացած նետարդներս ցնցեցին: Ուղեցի աստուածներու երկիւղ ազդող ընդոստութեամբ փշրել անտեսանելի շղթաները, որով յաւիտենականութիւնը մեզ—անչունչ էակներս—դատաւարտած է անշարժութեան, եւ ինքզինքս ձեւելով ինքնաշարժ ամեհի լախտի մը, հարուածել ցած ճակատները այս ասուն բորենիներուն որ քէիէնցէմի չունչով կը սնանին:

Խելագար սարսափով աչքերս դարձաւ դամուած մը—նացին սպիտակադարձ գեղուհիին:

Ոչ մէկ հողմ կը չնչէր: Բայց ցուրտ էր. գիշերային այն ցուրտը որ ոսկորներդ կը սառեցնէ:

Ներա մարմինը կը դողար ճերմակ կտաւին տակ: Ա՛հ, նէ ստեղծուած էր փայփայուելու, քաղցրահուն բառերու հմայքոտ երաժշտութեամբը պաշտուելու: Ներա պաշտօնն էր ժպտովը շուրջինները լուսաւորել, եւ իր գգուանոյշ ներկայութեան բուրումնաւէտ հրապոյրով կեանքը քաղցրացնել: Իսկ հիմա՞...:

Համբ սրտիս բովանդակ թախանձանքովը աղբսեցի ներան.

— «Օ՛, անո՛յշ, անոյշ սրբուհի, կը պաղատիմ, այո՛, ըսէ այդ մարդուն, դնա հետը: Ես... ես... կարծրացած կսկիծներէ վիրաւոր եմ: Նոր զարհուրանքով մի ճղմեր զիս: Օ՛ անեղծ գեղեցկութիւն, մի՛ մի՛ մի՛ կախուիր ինձմէ... սարսափելի է այդ... խնայէ՛ ինձ...»:

Հայուհին բարձրացուց զլուխը: Անխուով նայուածքը ուղղեց թուրքին.

— «Ո՛չ, պէյ, կախէ՛ զիս»:

* * *

Ի՞նչ են այս մարդիկը: Այս հայերը: Հէ՞! Այլասեռած սողուններու նախնի՞ր: Զունե՞ն այս արարածները կենսալի երակներ: Մկաններ որ վրէժխնդիր հոգւոյ մը

բոլոր հրամաններուն կ'անտան: Բազում է: Հնարամտութիւն եւ ճակատ!

Պիտի մոռնա՞ն: Կրնա՞ն մոռնալ: Ա՛հ, եթէ ես հայ լինէի, այն ատե՛ն, այն ատե՛ն պիտի զինուորագրէի ամենայեւն ջիւղը իմ ցեղի հաւաքական մարդակազմութեան: Վրէժխնդիր հաստատակամութիւնը զօրավիգ տայի սառնարիւն դատողութեան, եւ յաջողութեան երաշխիքը ներդաշնակ կազմակերպումով մը ստորագրէի:

Այսպէս պիտի պատրաստէի հարուածը որ պատմութեան ճակատէն պիտի սրբէ սեւ խարանք այս անպատմելի եղեռնին!

Օ՛հ, եթէ ես հայ մը ըլլայի: Ե՛ս, փայտի մի թըշուռու կտոր:

1920

Վ Ա Ղ Ը

ՎԵՐՁԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

I

Մառնիկ գիւղաքաղաքին մէջ մարդ մը կ'ապրէր Մարգար անունով:

Գիւղաքաղաքը հաստատուած էր թրքո-հայ սահմանագլխին վրայ: Մէկը կրնար Մառնիկէն արեւմուտք կէս ժամու չափ քալել եւ ինքզինքը գտնել սահմանագծին վրայ: Սահմանապահ զօրքերու առաջին պահականոցը Մառնիկէն քառասուն վայրկեան հեռու է միայն:

Գիւղաքաղաքին եւ սահմանին միջեւ կը գտնուի բըլուր մը, որ թէեւ փոքր բայց ժայռոտ է: Նեղ արահետ մը կը սողակայ դէպի դադաթը, ուր կեցող մը կրնայ մղոններով դիտել իր առջեւ տարածուած տաճիկներու երկիրը:

Մարգարը քառասունը անցած էր: Արեւէն թխացած դէմքով, թիկնեղ բայց տկար քալուածքով: Յօդացաւ իր ոտներուն եռանդը սանձեց: Եւ որովհետեւ տեղահանութեան սեւ օրերուն էր, որ յօդացաւ ունեցաւ, Մարգար մէկէ աւելի անգամներ պնդեց թէ երբ «վերջնական

հաշիւը մաքրենք թրքերուն հետ» իր յօղացաւ չպիտի մոռցուի: Գէթ ինք՝ չպիտի մոռնայ:

Դեռ Մառնիկի մէջ կը խօսին Մարգարի մասին, եւ երբ յիշեն զինք, թեթեւ ժպիտ մը գրեթէ միշտ կ'ընկերանայ բառերուն:

Մարգար անուս մէկն էր: Արուեստներու մէջ միւրընկելու ոչ ձանձրոյթը եւ ոչ ալ վիշտը ունեցաւ:

Ինչ որ զինք ճանչցուց ամենուն իր հոգւոյն մէջ խարսխած դադափար մըն էր, որ Մարգար ամենուն, ամէն տեղ, եւ ամէն ժամանակ կորովի, երբեմն դայրացիկոտ, երբեմն ալ պերճախօս չատախօսութեամբ կը վերակրկնէր:

Ան իր հայրենակիցներուն հետ չբաժնեց այն դադափարը թէ եւրոպայի մէջ միշտ չամաշխարհային պատերազմը վերջինն էր պատմութեան մէջ:

— «Վերջին պատերազմ? Բա՛հ? Յիմար խօսք? Վերջին պատերազմը, կը լսէ՞ք, վերջին պատերազմը մերն է: Մեր եւ թուրքերու միջեւ: Մե՛ր պատերազմը. պիտի դայ, ուշ կամ կանուխ, բայց, կը լսէ՞ք, դայ պիտի»:

Այս պատերազմը իր հաւատքով (որովհետեւ կը հաւատար) անխուսափելի էր: Ոչ մէկ ոյժ կրնար արդիւնէլ դաշն, կամ կասեցնել անոր թափը եթէ անգամ մը սկսէր: Շատ բառերով բացատրեց թէ անյետաձգելի արդարութիւն ըստած բան մը կայ, որ բոցավառ տառերով պատմութեան պողպատ տախտակներուն վրայ խարանեց այս վճիռը:

Այս միեւնոյն արդարութեան պատճառաւ ալ մարդկային ու գերմարդկային ամէն ոյժ հայերու բնական դաշնակիցը համարեց: Քանզի աւելի արդար դատ, ասկէ առաջ, այս աշխարհի կուրծքին չէր բեմադրուած:

Զուլումի օրերու պատմութեան անվիճելի, ոչ թէ պահանջը, այլ արամարանութիւնը կը պարտադրէր որ

այս պատերազմը դար:

(Ո՞վ կրնար այդ արհաւիրի օրերը յիշել կամ ուսումնասիրել եւ ուրիշ եզրակացութեան յանգիլ):

— «Խաչո՛ր, եթէ մէկը», պօռացեր էր օր մը Մարգար զայրացած իր ունկնդիրներէն միոյն ծիծաղիլը տեսնելով, «եթէ մէկը ասկէ տարբեր եզրակացութիւն մը կրնայ մտածել, դանակովս դանկը պիտի բանամ, կը լըսէ՞ք, եւ փոտած ուղեղը գիտեմ»:

Իր մտքին մէջ այնքան բացորոշ համեմատութիւններ առաւ այս դադափարը, որ Մարգար վստահօրէն սկսաւ պատմել թէ ինք Աստուծոյ հետ դաշինք կնքած է եւ չպիտի մեռնի մինչեւ որ չտեսնէ վերջին պատերազմին յաղթական վախճանը:

Իր բարի մխիթը այնպէս վերլուծեց թէ Աստուածային խոստման մը հաւանականութիւնը կամ պատկերը իր փառսերը պիտի զօրացնէր:

Եթէ ոչ ամէն օր, գոնէ երկու օրը անգամ մը Մարգար բլուրին դադաթը նստած էր: Գլուխը ծնկներուն վրայ, աչքերը արեւմուտք՝ Տաճկաստանի այդ մասին աշխարհագրութիւնը ուսումնասիրելով: Պատերազմաւոր կան գործողութիւններու թատերաւայրը պիտի ըլլան կը մտածէր ինք, եւ ամէն հայ պէտք է այս դաշտերը, կը մտածէր ինք, եւ ամէն հայ պէտք է քաջ գիտնար անոնց ելեւէջը:

Երբ մէկը հակառակէր կամ իր խօսքերուն կասկածէր Մարգարի բարեկութիւնը կը կորսնցունէր չափ ու սահման: Այսպիսի բոպէներուն, սակայն, ընդամաքսին չէր վնասեր: Դառնութեամբ գլուխը շարժելով ինքնիրեն կը մոլորար. (մոլորուք մը որ ամէնը կը լսէին).

— Ի՞նչպէս հայու մը կարելի է ասանկ մտածել: Կրնամ հիմա զինք ճղմել բայց... է՛հ... բանակի համար պէտք է»:

Ուրիշ ատեն մը յուզեալ ձայնով կը բացադանէր,

— «Կը լսէ՞ք, երբ այս լեռներուն — մեր լեռներուն նայիմ ի՞նչ կը տեսնեմ: Կը տեսնեմ այրող աւազի տափարակ ամայութիւն: Անդու՞թ արեւ մը, որ այս աւազներու մէջ տարտղնած մարդկային կմախքներ, հայու կմախքներ, կը խորովէ, կը տոչորէ: Երբ մեր լեռներուն նայիմ, կը լսէ՞ք, այս մահուան անապատը կը տեսնեմ: Անապատ, որու անիծեալ անունն է Տէր Զօր»:

Մարգար նախ յափշտակուեցաւ, ու յետոյ կլանուեցաւ այս դադափարէն. եւ ինչպէս սովորական է այս պարագաներուն, միաբը անօրինակ աշխուժութիւն մը կ'ստանայ: Ամէն երեւոյթ սերտ կամ ոչ, կապով մը կը միացնէ այն դադափարին որ իր սիրտն ու հոգին ողորկէ է եւ որ իրեն գոյութեան իրաւունք տալ կը կարծէ:

Այսպէս անգամ մը Մարգար հեւ ի հեւ աւետեց իր ծանօթներուն թէ «Մեծ Բան» մը պիտի պատահի շուտով, քանզի այդ առաւօտ նահանգապետը, որ շրջագայութեան ելած էր, խիստ մտահոգ երեւոյթ մ'ունէր եւ այնքան ջղադրելու՝ որ նոյնիսկ Մարգարի բարեւին չէր պատասխանած:

Երբ նահանգապետները յօնքերնին պուտեն փոթորիկ մը մօտալուտ է:

Շարաթ մը վերջ պարոն նահանգապետը կը ժպտար եւ առատ բարեւներ կը շնայէր ամէնուն:

Այս չիտակ չէ, մտածեց Մարգար, մարդիկ պէտք է աւելի հաստատակամ ըլլան:

II

Վերջապէս հասաւ օրը եւ ամպրոպը պայթեցաւ:

Հայկական բանակներ սահմանադիւրի երկայնքին սկսան կորովի յառաջխաղացք մը:

Անփոփոխելի վայրագ նկարագիրը որ թրքութեան հետ ձուլուած է՝ պատերազմի գլխաւոր պատճառն էր:

Ամասիոյ մէջ իրենց խաղաղ առեւտուրով զբաղող հայ վաճառականներ յարձակման կ'ենթարկուին թիւրք ամբոխի մը կողմէ: Յանկարծակիի եկած զոհերը ժամանակ չեն ունենար ինքնապաշտպանութեան կամ փախուստի: Տասնի չափ հայեր կ'սպանուին եւ կրկնակ թիւով ալ կը վերաւորուին: Թէեւ որոշապէս չգիտցուեցաւ, ալ կը վերաւորուին: Թէ թուրք ստիկանութիւնը հանրայն ըսողներ եղան թէ թուրք ստիկանութիւնը հանդիսատես մնացեր եւ ոեւէ կերպով անմեղները պաշտպանելու ոչ փորձ եւ ոչ իսկ բառ մը կատարել կամ արտասանել է:

Տարիներ առաջ Պալքանի մէջ, Քոշանա քաղաքին, թիւրքը անմեղ քրիստոնեաներ ջարդեց, բան մը որ Պալքանեան Պատերազմը կը դաժալիթեցնէր:

Այսօր Ամասիոյ մէջ միեւնոյն ոճիւրը կը գործուէր միեւնոյն հետեւութեամբ:

Հայկական կառավարութիւնը անմիջապէս ծանուցադիր—իւլթիմաթում մը զրկեց թուրք պետութեան, պահանջելով բացատրութիւն եւ գոհացում արդար զայրոյթին մի ժողովուրդի, որու ղերիչանութիւնը, պատիւը եւ վարկը թիւրք կառավարութիւնը այս վերջին ստիւրը եւ վարկը թիւրք կառավարութիւնը 72 ժամ ձերբով լիտիօրէն կը ծաղրէր: Մանուցադիրը 72 ժամ ժամանակ կուտար թիւրքերուն պատասխանելու:

Թրքական դահլիճը անտեսեց ծանուցադիրը, կամ այդպէս ձեւացուց. թէեւ ներշնչեալ յողումններ եւ բեւային մամուլի մէջ անարգալի ծաղրանքով լեցուն: Նոյնիսկ կոչու հեղինակով մը ակնարկողներ եղան «Երէկի Երպալին» այս վերջին հոյակապ եւ ապերախտ աներեսութեան համար:

Անկասկածելի եւ հաստատուած իրողութիւն մ'է, սակայն, որ տակաւին ծանուցադիրը հայ մայրաքաղաքը չձգած՝ թիւրք պատերազմական նախարարը կնքուած հրամաններ եւ զօրահաւաքի գաղտնի հրահանգներ կը

զրկէր թիւեր հրամանատարներուն:

Շնորհուած ժամանակամիջոցը լրանալուն հայկական երեք բանակներ — չորրորդ, հինգերորդ եւ քսաներեքերորդ (այս վերջինը Սեւ ծովը եզերելով) սահմանը անցան եւ թուրքիա ոտք կոխեցին: Այս երեք բանակներու գործողութեանց վայրը Հայաստանի հիւսիս-արեւմտեան սահմանադէին վրայ էր, (Հին Հայաստանի արեւմուտքը եւ Կիլիկիոյ հիւսիսը):

Պատերազմական գործողութիւնները մանրամասնել առաջ աւելորդ է գրել այն տպաւորութիւնը, որ այս լուրը ստեղծեց արտասահմանի մէջ:

Անգլիական մամուլը գրեթէ միահամուռ, նոյնիսկ յետադիմական Մօրնինկ Բօսքը, կեճոտ հարցի մը կըտրուէ եւ արդար լուծումը կը համարէին հայերու առած քայլը: Լօստոն Թայմզ բաղդատելով Մեծ Պատերազմի նախօրեակին Աւստրօ-Հունգարիոյ Սերպիային տուած ջնական սպառնադիրը եւ Հայկականը, խիստ պատուարեւ, դիւանագիտական եփուն հմտութիւն կը դնէր 72 ժամու երկար ժամանակամիջոց մը թոյլատրուելուն մէջ:

Այս կ'ապացուցանէր թէ հայերը անմիտ աճապարանք մը չ'ունէին վրէժինդրական պատերազմ մը մղելու, որ կրնար անսկիւալ եւ ձախող արկածներու ծրար մ'ըլլալ իրենց համար: Հակառակ անոր որ քսամենի ուճիւրը մարդկային համբերութիւնը, ի մասնաւորի հայու համբերութիւնը, անտանելի փորձի մը կ'ենթարկէր, հայ պատասխանատու Նախարարները դիմադրաւեցին ճշմարտամը այնպիսի քաջոգի չափաւորութեամբ, որ մեր — անգլիական — դիւանագէտները օգտագործել չգիտէին իրենց: Եւ, կ'աւելցնէր թերթը, լաւ է որ հայկական կառավարութիւնը վճռեց առնել այն քայլը, որ իր հաւատքով եւ մեր կարծիքով անխուսափելի էր

ժողովուրդի մը համար, որ իր գոյութիւնը, անկախութիւնը եւ պատիւը պահպանելու հաստատ դադափարը կը սնուցանէ իր կուրծքին տակ: «Որովհետեւ ո՞վ գիտէ ինչե՞ր կրնային պատահիլ եթէ այս հարցին լուծումը ձգուէր եւրոպական դիւանագիտութեան որ իր ձգձգողի փոստատուոր աւանդութիւններու մղլոտած պատմութեանին դեռ կը կառչի անըմբռնելի յամուութեամբ»:

Լօրտ Նօթթըլիֆ — Թայմզի տէրը — տարի մ'առաջ մեռած էր, սակայն Թայմզ տակաւին կը պահէր իր «Որոտացող»ի համբաւը:

Փարիզեան քանի մը թերթեր անտեղի կը դնէին կարգ մը պետական անձերու վախը թէ Հայաստանի պատերազմ հրատարակելը եթէ ոչ մերժել, այլ դոնէ վտանգել կը նշանակէր հեղինակութիւնը Միջազգային իրաւարար բարձրագոյն ատեանի, որ ամէն տարի կանոնաւորաբար իր նիստերը կ'ունենար: Հայաստանի առած քայլը, կ'ըսէին այս թերթերը, ուրիշ ոչինչ է, բայց եթէ կատարել Միջազգային ոստիկանութեան պարտքը, եւ «մենք, եւրոպացիներս երախտապարտ պէտք է ըլլանք հայերուն որ մեզ համար իրենց ուսերուն վրայ կ'առնեն ոստիկանի ծանր պաշտօնը»:

Ուկրաինոսէն անդին, Մեծ Հանրապետութիւնը, որ տարիներ առաջ դեռատի Հայաստանի փոքրիկ ձեռքը առած էր իր տաք թաթերուն մէջ, աւելի ազատ եւ անվերապահ կ'արտայայտուէր արեւելքի իր քրոջ այս արկածալի ձեռնարկին նկատմամբ: Ամերիկեան հասարակաց կարծիքը, Նիւ Եօք Թայմզ կը խտացնէր իր խմբագրականներէն միոյն վերնադերին մէջ. «Attatoy Armenia!»:

Սակայն աններդաշնակ ձայներ ալ բարձրացան: Գերմանական մամուլը մոռալ ակնոցներով դիտեց եւ ի մասնաւորի Բրուսիական թերթեր անսանձ վայնասուն մը սկսան: «Ոճիրը, որ Վէրսալի մէջ գործուեցաւ, տիե-

ղերական խաղաղութիւն, անուան տակ, իր դարձելի պըտուղը կուտայ այժմ: Ատենին զգուշացուցինք երազատեսները, բայց ասիտս, ծաղրանքով ողջունուեցանք: Ու ահաւասիկ փոքրիկ ժողովուրդ մը որ հպատակելէ ուրիշ առաքինութիւն չէ ցուցադրած, այսօր Վէրսալի մէջ թխտուած «արդարութիւն»էն պաշտպանուած՝ իր սեւ հոգւոյն մէջ կը դաւէ: Մենք որոշ պատճառներ ունինք հաւատարմութեւ Ամասիոյ ոճիրին միակ պատասխանատուները հայերն են, եւ հայկական մայրաքաղաքին է, որ մէկը պէտք է դիմէ գտնելու համար այս դաւադրութեան անարգ ծածկագիրը: Արթնցէ՛ք, գերմաններ՛ր, ինչպէս Թիւրքիոյ արեւելքին հայերը՝ մեր ալ արեւելքին ուրիշ հպատակ ժողովուրդ մը բարձրացուցին. — Լեհաստանը: Ի՞նչ վստահութիւն ունիս, Գերմանիա, որ վաղը լեհերն ալ միեւնոյն «արդարութեան» անունով քու իրաւունքը եւ հայրենիքը ոտից կոխան չախտի ընեն»:

Այս նմոյշ մ'է բրուսիական կիսապաշտօնական օտկանէ մը:

Հայկական սպառնալիցան որոշած էր պատերազմական գործողութիւնները մղել թշնամի հողին վրայ, կրկնակ պատճառով: Նախ ոտիսին զինուորական մօրալը կոտրել եւ յետոյ հայկական դաշտ ու աւան դերձ պահել ամբարիշտ ձեռքերու շղթայագերձ կրքերէն:

Երեք բանակներու արշաւանքը մեծ խոչընդոտներու չհանդիպեցաւ: Թէ տաճկական ստուար ոյժ մը հաւաքուած էր հայերուն տաք ընդունելութիւն մ'ընելու, ամէն կասկածէ վեր է: Բայց հայկական յարձակման անակընկալը շուարումի քանի մը բռնիքներով տանջեց թիւրք հրամանատարը, որ իր կռուած հողամասերու եւ երկաթուղիներու լաւ ծանօթ՝ խոհեմութիւն համարեց կանոնաւոր եւ դանդաղ նահանջ մը դէպի յարմարագոյն դիրքեր: Թիւրք զօրավետին այս որոշումը ըստ երեւոյթին

աղէտալի, բայց առողջ, զինուորական դատողութեան մ'արդիւնք էր:

Թիւրքիան Անատոլի մէջ սահմանադակուելէ յետոյ, յատկանշական անհեռադատութեամբ եւ կամ այլ պետական բազմաթիւ էնթրիկներու պատճառաւ, երկաթուղիներու կառուցման պէտք եղած խնամքը չի տարաւ: Երկաթուղիի գլխաւոր մեծ գիծը, որով բանակ մը պիտի կերակրուի, կ'սկսի Էնկիւրիէն ուսկից կը շարունակէ արեւմուտք մինչեւ հասնի Իսկիչէհէր, ուր կը բաժնուի երկու ճիւղի, մին՝ հիւսիս-արեւմուտք դէպի Վոսնուի երկու ճիւղի, միւսը՝ կը շեղի հարաւ, անուղիղ մափորի եզերքները, միւսը՝ կը շեղի հարաւ, անուղիղ մահիկ մը դժելով կ'անցնի Քէօթահիայէն, եւ Աֆիոն Գարահիսար հասնելուն՝ դարձեալ երկուքի կը բաժնուի, մին՝ արեւմուտք՝ Իզմիր, միւսը արեւելք, կ'երթայ Գոնիա եւ անկէ ալ անդին. (այս երեւմտի տխրահամբաւ Պաղատտի գիծն է):

Մանր-մունր ճիւղաւորումներ աւելցան այս մայր գծերուն վրայ, բայց Հայաստանի սահմանին մօտ մեծ բանակ մը յաջողութեամբ մատակարարելու բաւ չէին:

Դիւրաւ կրնայ նկատուիլ տաճիկ հրամանատարի խելացի շարժումը: Նահանջը կը կատարուէր կանոնաւոր եւ յամառ կռիւներով, յառաջացող հայերուն դիմադրելով: Այս սկիւններուն ամենէն կարեւորը Ենի Խանի կռիւն էր, ուր երկու օրուայ անողորմ ճակատամարտէ վերջ, թուրքերը փախուստի դիմեցին: Այս նահանջի պահուն Ամասիա կենալու փորձ ըրին բայց անյաջող:

Հարաւէն պահեստի ուժեր հիւսիս դրկուեցան եւ Մէհմէտ Սատրք, թիւրք հրամանատարը, կրցաւ կանգ առնել Վէդիր Քէօթիւր — Չօրում — Եօղլատ — Գայսէրի գծին վրայ:

Երեք շաբաթ տեւող կռիւներէ վերջ այս գիծն ալ սկըսաւ տաճկական ճիրաններէն դուրս սողսկալ: Յաջորդ

պաշտպանողական գիծը Գրգըլ Ըրմաքի բնական ամբու-
թիւնն էր :

Թիւրք առաջնորդը, վերջապէս ստիպուած հայկա-
կան զօրաւոր ճնշման տակ, սկսաւ իր ուժերը փոխադրել
գետին ձախ ափը :

Գետը եւ երկաթուղիներու մօտենալու պարագան ի-
րողութիւններ էին, որ կրնային պատերազմի յաջող ելք
մը տալ վերջ ի վերջոյ : Այսուհանդերձ հայոց յաջողու-
թիւնները սկսան իրենց ազդեցութիւնը գործել թշնամիին
վրայ : Թիւրք զերիներ յուսալքուած վիճակի մէջ էին եւ
իրենց բառերը հեռու էին տաճկական յաղթանակի մը
ակնկալութիւնները հիւրընկալելէ :

Թիւրք զօրապետները սակայն մեծ յոյսեր ունէին
Գրգըլ Ըրմաքի գիրքին ամբութեան վրայ, եւ իրաւամբ :

Գրգըլ Ըրմաքը խորտ ու բորտ եւ կոշտ ուղանկիւն
մը կը գծէ Փոքր Ասիոյ քարտէսին վրայ : Մինոպի եւ Սամ-
սոնի մէջտեղ կէտի մը վրայ Սեւ Ծով կը թափի : Գիծը
կ'երկարի հարաւ արեւմուտք ծովո ու մուռ, կը դառնայ
հարաւ, էնկիւրիի կուսակալութիւնը բաժնելով երկու-
քի : Կը հանդիպի Բաշա Տաղին, ուր կը դառնայ՝ գծելով
երբեմնի Գոնիայի կուսակալութեան հիւսիս-արեւելեան
սահմանը եւ յետոյ կ'երկարի արեւելք :

Հայկական յարձակող բանակներ Գրգըլ Ըրմաքի այս
ուղանկիւնին երկու թեւերուն մէջ կը մտնէին : Այս կէտի
վրայ աւելի յառաջացումը վստահաւոր էր, քանզի հայ
բանակի ձախ թիկունքը կ'ենթարկէր յարձակման մը վը-
տանդին : Այսպիսի յարձակման մը անուանական յաջո-
ղութիւնն իսկ պիտի ստիպէր հայերու նահանջը, եւ
այդքան սուղ գնուած յաղթանակները ի դերեւ հանէր :

Թիւրքը այս շատ լաւ գիտէր :

Հայոց աջ թիկունքը, որ նոյնինքն Սեւ Ծովու ե-
զերքն էր, հեռու էր ապահով ըլլալէ : Տաճկական նաւա-

տորմիղը, որ թուական տեսակէտէ աւելի էր քան հայ-
կականը, կրնար ունէ մէկ բոպէին ուժակոծել ծովեզրը
եւ ցամաք զօրք հանելու փորձ ընել :

Այսպէս կոչուած պատերազմական քննադատներ, Դ-
րոնք հայ թերթերու մէջ աշխարհագրական վերաբուժու-
թեան ճարպիկ մասնագէտները դարձան, տաճկական
այսպիսի յարձակում մը կ'ակնկալէին ժամէ ժամ եւ գե-
րազրդուած թօնով թելադրանքներ կը տեղացնէին հայ-
կական բանակի ընդհ. հրամանատար Զօր. Արտաւազդ
Վանանդեանի : Զօրապետը, ճամարիտ զինուորականի մ.
չարածձի առաքինութեամբ, միշտ լուռ էր :

Թիւրք թերթեր լուսանքներով ողջունեցին հայերու
ժամանակաւոր ներկայութիւնը իրենց վաքամի սուրբ
հողին վրայ : Իսկ թիւրք յաջող հակահարուածի մը յոյ-
սէն դատնալքուած զարհուրելի սպառնալիքներու երկիւ-
ղալի համեմդ մը սկսած էին :

«Հրամեցէ՛ք, դուք ապերախտ յուղակահարներ. Գը-
ղըլ Ըրմաքը ձեր Մառնը պիտի ընենք եւ մեր այդ սրբա-
զան գետը ձեր պիղծ արիւնով գրգըլ պիտի ներ-
կենք : Հրամեցէ՛ք» . եւայլն եւայլն :

Իրապէս հայկական բանակներ իրենց գիրքերը վը-
տանդելու աստիճան յառաջ դացին : Կոիւր միեւնոյն թա-
փով կը շարունակուէր Գրգըլ Ըրմաքի երկայնքին :

Պատերազմի սկիզբի օրէն ի վեր Կիլիկիոյ սահմանին
վրայ ունէ շարժում տեղի չունեցաւ : Տաւրոսը ընկողմա-
նաձ, իր ամեհի լանջը դերք է Կիլիկիոյ եւ թշնամիին
միջեւ : Զօրավար Վանանդեան այս կողմէ յարձակման
մը չէր սպասէր : Իսկ թիւրքերը հայերուն բուն հարուա-
ծը կը կարծէին հիւսիսի գործողութիւնները :

Սակայն զինուորական պատմութեան մէջ համանման
պարագաներուն օգնութեան հասնող անակնկալ ճարպի-
կութիւնը կուգար այս անգամ ալ իր վճիռը տալ : Զօրա-

պետ Վանանդեան ամենայն զաղտնապահութեամբ Վրաստանի սահմանադրութեն ստուար բանակ մը փոխադրեց Կիլիկիոյ սահմանը: (Յամառ զրոյցներ փոթորկեցին հայ մայրաքաղաքը թէ Վրաստանի չէզոքութիւնը գնուած էր որոշ առեւտրական գիջումներ ընելով վրացիներուն):

Գըղը Բրմաքի գծին վրայ հայոց անընդհատ հարուածներուն տակ թրքեր ստիպուեցան օգնական վաշտեր եւ գումարտակներ փոխադրել հարաւային սահմանէն:

Այս անդալաքար տկարացող զիւրքերուն վրայ էր որ Հրամանատար Վանանդեան արձակեց Վրաց սահմանէն բերած իր բանակը: Տաճկական առաջին ամբուլթիւններ զիւրութեամբ գրաւուեցան:

Շուտով կատարի կռիւ մը սկսաւ այս նոր ռազմա-ճակատի վրայ: Երկու բանակներու բուն զանդուածները ահռելի ուժգնութեամբ բախեցան իրարու Ուլու Գըշլայի մօտ, Հասան Տաղիի ստորոտները: Յուսահատ սատակութեամբ մղուած այս կռիւներուն, պատերազմի բազմը տարուբերեցաւ երկու բանակներու միջեւ: Թիւրքերը արիւնայի եւ ահռելի գիմադրութիւն մ'ըրին եւ պահ մը թուեցաւ թէ հայերը պիտի ընկրկին:

Կռիւի անյոյս եւ սեւ մէկ բոսլէին օգնութեան կը հասնին երկու պաթալիօն Ղարաբաղցի հետեւակազօրքեր, որոնք աննկարագրելի քաջութեամբ իրենք զիրենք նետեցին սարսռալի խառնարանին մէջ, եւ խօլական հարուածներու տակ մեծ իրարանցում եւ խառնճաղանճ յառաջ բերին թշնամիին շարքերուն մէջ: Այս վերջինները իրենց սպանեալներու թուէն զարհուրած՝ սկսան անկանոն եւ խելագար նահանջ մը:

Օրը եւ յաղթանակ կը մնար հայերուն, բայց սխրաբլի Ղարաբաղցիներէն եւ ոչ իսկ վիրաւոր մը մնացած էր գոհ հառաչ մը հեւալու: Երկու պաթալիօն Ուլու Գըշլա-

յի ճակատամարտին բնաջնջուեցան:

Այժմ ճամբան բաց էր դէպի Գոնիա — հազիւ 120 մղոն հեռու: Յաղթական հայեր հակառակ անտանելի դժուարութիւններու եւ յողնութեան շարաթ մը վերջ մտան Գոնիա:

Յաջորդ օրը զինուորական շքանցք մը տեղի ունեցաւ, ի պատիւ Զօրապետ Վանանդեանի, որ այդ օր կը մտնէր քաղաք:

Քաղաքի հրապարակին զօրապետը իջաւ ձիէն: Փոշիի թանձր խաւ մը կը ծածկէր զինք գլխէն մինչեւ ոտք: Քրտիները իր դէմքի փոշիին մէջ փոքրիկ ակօսիկներ բացած էր:

Զինուորական նուագախումբը լռեց: Հրամանատարը երախտագիտութեան քանի մը խօսք կ'ուզէր ըսել իր յաղթական զաւակներուն:

Յանկարծ ականատես քաղաքացիներու մէջէն մէկը զինուորական շղթան կտրեց եւ վազելով ինկաւ հայ զօրապետի առաջ ու վաթթուեցաւ ծունկերուն:

— «Ո՞վ ես դու, եւ ի՞նչ կ'ուզես», հարցուց հրամանատարը քիչ մը զարմացած:

— «Ես... ես... Մարգարը... հոգի'ս... սի... սի... բելի'ս... ես... զաւակս... սարո'ւկդ... եկայ յաղթական կօշիկներուդ փոշին համբուրելու... ես... ես...»:

Զայնը մարած էր: Յուզմունքէն կը դողդղար: Յորդառատ արցունքներ կը վաղէին արեւէն եւ հովերէն մաշած դէմքն ի վար: Շրթունքներու վրայ բառեր կը խաղային բայց անկարող էր զանոնք բարձրաձայն արտասանել:

Զօրապետը տխուր հետաքրքրութեամբ կը դիտէր այս ծերունին, որու հեկեկանքը կը լսուէր ներկաներու ապշահար լուծեցէն վեր:

III

Թեթեւ անձրեւ մը կ'իյնար: Անցորդ մը, որ Մառնիկ շուտ հասնելու համար բլրէն տանող արահետէն կը քալէր, բլուրին զազաթը մէկը տեսաւ, որ անշարժ նստած էր: Անծանօթին մօտենալուն՝ այս վերջինը մեռած զըտաւ: Ինչ որ սակայն զարմանալի թուեցաւ անցորդին, մեռած մարդուն դիրքն էր: Ծունկի եկած էր ժայռի մը կռթնած: Թեւերը իրար անցուցած իր կրծքին վրայ որսկէս թէ մէկը կը դրկէր եւ ժպիտի մը մարմնող հետքերը տակաւին ցրտօրէն կը պճնէին իր անգոյն չրթունքը:

Այսպէս կը մեռնէր Մարգար, որ Աստուծոյ հետ դաշինք կնքած էր:

1919

ԱՆԿՈՒՄ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ

I

Ոչ ոք կը տարակուսէր թէ այս առաջին սպառնական ճգնաժամն էր որ հայկական հանրապետութիւնը կը դիմադրաւէր իր հռչակման օրէն ի վեր:

Հայկական կեանքը փոթորկուեցաւ այնպէս՝ որպէս թէ ամբողջ Հայաստան, Սեւ Ծովէն մինչեւ Միջերկրական դրուած լինէր հրաբղխային խառնարանի վրայ:

Առօրեայ առեւտուրի կարգապահ ժխորը տեղի տըլաւ յուզուած դէմքերու զայրացած վիճարանութեանց:

Ամէն ոք ինքնայատուկ տրամաբանութեամբ դարման մը կը ջատագովէր եւ կամ սկստական անձնաւորութիւնները կը խաչէր խղճի կատարեալ անգործութեամբ:

Նոյնիսկ հայ մշակը, որ իր առտուան թերթը կարդալէ վերջ հազիւ քանի մ'անտարբեր բառերով կ'արտայայտուէր օրուան անցուղարձերու շուրջ, մոռցաւ իր հոգն ու եզները եւ արօրին կրթնած իր հարեւանին կը յայտնէր թէ հայկական կառավարութեան ամբողջ կազմը փտտած է, թէ նախարարներն եւ թէ հայ ազգը գլխով ոտքով ալյասեռման ճամբան բռնած են, (անշուշտ ի բաց առեալ ինքը եւ թերեւս ալ իր հարեւանը եթէ այս վերջինը իրմէ փոխ դրամ պահանջած չէ մինչեւ այդ

օր) :

Մեծ քաղաքներու մէջ վրդովմունքը սաստկացաւ պայթելու աստիճան: Ոստիկանութիւնը ստիպուեցաւ խիստ միջոցներու դիմել: Արգելուեցաւ հրապարակներու եւ պողոտաներու վրայ համախմբուիլ: Ոստան համալսարանի ուսանողութեան նախաձեռնութեամբ կազմակերպուած բողոքի միթինկ մը չ'արտօնուեցաւ:

Կառավարութեան կողմէ պատերուն փակցուած ազդարարութիւններուն կից — որոնք ժողովուրդը կը յորդորէին հանդարտ օրինապահութեան — կը գտնուէին հրաշունչ յայտարարութիւններ քաղաքական կազմակերպութիւններու եւ նոյնիսկ կըթական ու առեւտրական հաստատութիւններու կողմէ, որոնք առատօրէն դործածուած դայրայից բառերով ահազանդը կը հնչեցնէին եւ կը հրաւիրէին ժողովուրդը իրենց ձեռքերուն մէջ առնել արդարութեան ու իրենց վտանգուած ճակատագրի սանձերը, եւ միանգամ ընդ միշտ փրկել ազգային արժանապատուութիւնը:

II

Ի՞նչ էր պատահած:

Հայկական փոխադրանաւ մը, Արաժանի, բաց ծովու վրայ տաճկական յաճանաւի մը կողմէ խուզարկութեան կ'ենթարկուի եւ կարգ մը թուղթեր կ'առնուին:

Երբ Արաժանին նաւահանգիստ հասաւ եւ նաւապետը, Սուէտիացի հայ մը, հեռագրով չհաղորդուած մանրամասնութիւնները տուաւ այս քստմնելի արարքին, հայկական կեանքը ելեքտրականացաւ:

Օրաթերթերէ ոմանք նաւապետին պատմութիւնը առանձինն թերթիկներով տպած ամէն ուրեք ցրուեցին: Նաւապետը կորովի սաստկութեամբ բողոքած եւ երբ զայրացած ուղեր էր արդիւնէլ թուղթերու յափշտակումը,

թիւրք ծովակալը գլխու ծաղրական շարժումով նաւապետի սենեակին մէջ կախուած հայկական դրօշակը ցոյց տալով ըսած էր. — «Դէ՛հ, պարոն նաւապետ, մի՛ յուզուիք, ձեր բողոքը ըրէք այդ քուրջի կտորին, որուն համար կ'ըսէք թէ, պարտութեան կամ նախատինքի արատ մը չէ մըրոտած իր մաքրութիւնը: Դէ՛հ, պարոն նաւապետ, խնայէ շունչիդ»:

Նաւապետը ինքզինք կորսնցուցած ձեռքի հեռագրի տակով հարուած մը կուտայ թիւրքի գլխին, որը իբր պատասխան քա՛հ, քա՛հ խնդալով կը հեռանայ:

Տաճկական յաճանաւը Արաժանիի հետքը չի կորսնցնէր մինչեւ որ այս վերջինը կը հասնի հայկական ջուրերը:

Միջազգային օրէնքներու տարրական պահանջներուն դէմ դործադրուած այս բարբարոսային մեղանշումը բռնկեցուց հայկական հոգին: Յուզումի գերազդեղութեամբ այս ժամերուն սակայն հայ թերթերը գլուխին չկորսնցուցին: Շիտակ է թէ խիստ եւ նոյնիսկ սպառնական լեզու կը դործածէին բայց չէին ուղեր ունէ անխորհուրդ քայլով պատասխանատու դահլիճին դործը դժուարացնել:

Թիւրք ծովակալին կողմէ կատարուած անիրաւութիւնը, չըսենք ոճիրը, այնքան բացայայտ, այնքան գրգռիչ եւ այնքան աղաղակող էր որ ամէն ոք ժամէ ժամ կը սպասէր լսել կամ կարգաւ Թուրքիոյ ղրկուած վերջնադրի մատին:

Սակայն մոռյլ երկինքէն թաւալող շանթի մը նման, ժողովուրդը կը հարուածուէր երբ Մայիս 6-ին (ծովային միջադէպէն երեք օր վերջ) թերթերու մէջ կարդաց թէ հայ արտաքին գործոց նախարարը օտար դեսպաններու ի պատիւ իր տուած հացկերոյթին ոչ թէ մինակ տաճիկ դեսպանը հրաւիրած է այլ բաժակաճառին մէջ չեչտած

թէ չնորհիւ երկու ժողովուրդներու — հայ եւ թիւրք — անկեղծ յարաբերութիւններուն եւ ջանքերուն խաղաղութիւնը երկու դրացի երկիրներու մէջ պահպանուած էր եւ ինք — հայ նախարարը ամէն ճիշդ պիտի թափէր յաւերժացնելու այս բարեկամութիւնը :

Անդսպելի կատաղութեամբ կիրքերը պոռթկացին : Ամէն թերթ միաբերան եւ բարձրադպակ արտաքին գործոց նախարարին դուրսը կը պահանջէր անպայման : Հայո՛ւ մը — հայ նախարարի մը — աղբային արժանապատուութեան դէմ գործած այս աննեղելի եւ մեղադարտ նախատինքը մոռցնել տուաւ թիւրքինը :

Չափաւորութիւն խրատողներ ծաղրուեցան եւ շատ մը տեղեր ալ ծեծի ենթարկուեցան : Արտաքին գործոց նախարարին տունը ոստիկանական կրկնակ շղթայի մը մէջ առնուեցաւ :

Ոստան համալսարանի տարրաբանութեան ուսուցչապետը իր աշխատանոցին մէջ դատաւանդութեան պահուն լսելով հայ նախարարի սեւ վատութիւնը, իր փորձերը դադրեցուցած եւ ազդու չեղտով մը ուսանողներուն դառնալով ըսաւ .

— «Պարոննե՛ր, որքան ատեն որ նախարար Արանեան կը շարունակէ հայ կառավարութեան մէջ մնալ կը մերժեմ տարրաբանական փորձերս շարունակել, քանզի, պարոննե՛ր, այսպիսի ազտեղի անձնաւորութիւն կը պըլծէ նոյնիսկ քիմիական բաղադրութիւնները» :

Թերթերու մէջ նախարար Արանեան կը խաչուէր եւ կը խարանդէր անխնայ : Բազմաթիւ այլափոխուած ձեւերով իր կենսագրութիւնը կը հրատարակուէր եւ բերնէ բերան կրկնուելով Արանեանը հայէ՛ աւելի թիւրք մը կը դարձնէին : Մայրաքաղաքի թերթերէն մին յուզեալ տրամաբանութեամբ ընթերցողներուն յիշեցնելով տարիներ առաջ Արանեանի Ամերիկայի մէջ գլխավոր հարստու-

թեան կ'աւելցնէր թէ հիմա մեզի ծանօթ է թէ Արանեան ի՞նչ միջոցներով տիրացած էր այդ հարստութեան եւ լաւ էր որ ժամ առաջ անհետանար հայկական կեանքէն եւ իր ոսկիներով ջանար ստեղծել նոր հաճոյքներ իր մեղաւոր կեանքին եթէ կրնար :

Այդ հարստութիւնը 100 հազարէն մինչեւ քառորդ միլիոն անդլիական ոսկի կը հաշուէին զանազան թերթեր :

Ճիշեր կը բարձրանային ամէն կողմէ պահանջող, որ հայկական դահլիճը մաքրագործուի «հայ թիւրքերէն» : Ծաղրանկրիչներ զիրար գերադանցեցին Արանեանի պատկերը գծելով տաճկական Փէս մը գլխին : Սուրիանդակ, կառավարութեան օրկանը, վարչապետը կ'զգուշացնէր աւելի երկար պահելու Արանեանը իրենց մէջ, որը կըրնար իրեն հետ միասին «խեցեվճիռի ենթարկել տալ տատաղ դահլիճ մը եւ տհաս նախարարապետ մը» :

Իսկ Լրաքեր, վաղուց մոռացուած ուսանայի-թերքահայի խնդիրը կը վերարծարծէր : (Արանեան ծնած էր Կեսարիա) : Այս թերթի կարծիքով թրքահայը անտարբեր է աղբային իրաւունքներուն եւ պահանջներուն ու Արանեանը կուզար եպերելի օրինակը եւ ապացոյցը տալ : Լրաքեր չէր բաւականանար նախարարութենէն դուրս վտարելով «հայանուն թիւրքը» այլ ոճրազատ ատենի մը կողմէ դատուիլը կը պահանջէր :

Այս բոցավառող խարոյկին վրայ վարչապետը իւղ աւելցուց երբ յայտարարեց թէ ինք նախարար Արանեանի վրայ ունեցած վստահութիւնը չէր խախտած եւ ոչ իսկ մագաչափ մը, թէ ինք հաւատացած էր անոր հայրենասիրութեան, թէ եթէ հրաժարիլ պէտք էր ինք իր ամբողջ դահլիճով պիտի հեռանար երբ ժամը գար եւ, կը յիշեցընէր նախարարապետը, բարձրագոյն մարմին մը կայ — Աղբային Խորհրդարանը — որուն պատասխանատու են,

եւ որուն իրենց հաշուետուութիւնը պիտի ընեն:

Մէկը կը կարծէր թէ դիւային լուսնոտութեամբ է որ հայ նախարարներ վարակուած էին որ կրնան այսքան բացայայտ յամառութեամբ թշնամուոյ, անհաշտ, անբարոյ, եւ բարբարոս թշնամուոյ մը շահերուն ծառայել:

Թէ խնդիրը այսպէս շարունակուէր ինչեւ, կրնային պատահիլ, դժուար է դուշակել, բայց կառավարութեան կողմէ յայտարարութիւն մը եկաւ տապալաւ թեթեւեղութեամբ: Ըստ այս յայտարարութեան Մայիս 9-ին դահլիճը Ազգային Խորհրդարանին մէջ բացատրութիւններ պիտի տար եւ վստահութեան քուէ պահանջէր: Նախարարապետի եւ Արանեանի խնդրանք նիստը պիտի ըլլար դադարեալ:

III

Որոշեալ օրը ամէն երեսփոխան իր տեղն էր: Մի քանիներ որոնք յամառ կը բացակայէին շտապած էին խորհրդարան: Այցելուներու պատշգամբը պարապ էր ինչպէս եւ օտար ղեկավարներուն:

Նախարարական նստարաններ դրաւուած էին եւ կը բացակայէր մինակ ծովային նախարարը, որ երկու օր առաջ Մերսին մեկնած էր Միջերկրական այցելող Ամերիկեան նաւատորմի ղեկավարի գալստեան:

Օրինական ձեւակերպութիւններէ վերջ նիստը բացուած յայտարարուեցաւ եւ արտաքին գործոց նախարար Արանեան ամպիոն բարձրացաւ: Քանի մը երեսփոխաններ ծիծաղեցան հեղհոտ եւ քամահրելի: Մէկը սուլեց. «Բայց ընդհանրապէս անհաճոյ դէպք մը չպատահեցաւ, երբ ամէնուն աչքերը կեդրոնացան այն մարդուն վրայ, որ իր ջանքերը պիտի չի խնայէր թրքահայ բարեկամութիւնը յաւերժացնելու, եւ որը մերժած էր ունէ բացատրութիւն թերթերուն եւ պաշտօնական անձնաւորութիւններէ:

որուն իր արարքին համար:

Նախարարը ամբողջ բոսի մը երեսփոխանները դիտեց: Ամէնքը հոն էին: Դէմքին վրայ անբացատրելի տրտմութիւն մը կար: Հակառակ իր ջանքերուն յուզմունքը սքողելու՝ անկարող էր: Արիւնը գլխուն դարկած ըլլալուն՝ մանկութենէն ճակտին ստացած վէրքի մը սպին կը փայլէր կարմիր աստղի նման: Դանդաղ շնչոտութիւն եւ անխռով սկսաւ խօսիլ:

Վարագոյրներու ետին լուի կապարուած վիթխարի եւ սքանչելի գործերու պատմութիւն մըն էր որ սկսաւ ողորդել ապշահար երեսփոխաններուն ականջները:

Նախարարը հարուստ էր, չա՛տ հարուստ: Թերթերը սխալած էին իր հարստութիւնը մէկ երկու հարիւր հազարի մէջ ենթադրելով: Իրական թիւը գրեթէ մէկ միլիոն էր:

Արտաքին գործոց նախարար ըլլալուն այս հարստութիւնը քի սպաս կը դնէր իր փայփայած մի գաղափարին — պատել Տանկաստանը լրտեսական ցանցով մը:

Ոչ թէ հայ կառավարութեան կողմէ տիրապետական ախորժակներ սնուցանելու այլ, այսպիսի անհաշտ թըշնամի մը դրացնութենէն յառաջացած մշտադոյ վտանգէ մը Հայաստանը եթէ ոչ ազատ պահելու՝ գէթ աղէտալի անակնկալի մը չի բերելու համար:

Այս լրտեսական կազմակերպութիւնը անհաւատալի դժուարութիւններու (որոնց մէջ ամբողջ ձեռնարկը նոյնիսկ հայ կառավարութենէն դադարեց պահելու ջանքը) յաղթելէ վերջ մեքենայական կանոնաւորութեամբ կը գործէր:

Լրտեսներ իրենց տեղեկատուութիւնները կ'ընէին իրենց շրջանի ներկայացուցիչին, որը իր կարգին ընդհանուր պետին եւ այս վերջինը Արանեանի: Ամէն ծախք կը վճարուէր իր կողմէ:

Այնպէս մը կազմակերպուած էր այս անանունը կազմակերպութիւնը, որ իրո՞ք մէկ անդամին ձերբակալուիլը ունէ կերպով դործին չէր վնասեր եւ չէր կրնար ունէ վնաս հայթաթիւ թշնամիի ձեռքին կամ կոտորած մը այսպիսի կազմակերպութեան մը դոյութեան դէմ: Նախարարը յիշեցուց Գասթէմոսնիի մէջ ձերբակալուած հայ դեղագործի սլարազան որ երկար եւ տաղտկալի ձգձգումներէ վերջ անպարտ կ'արձակուէր: Այս դեղագործը այժմ Էնկիւրիի շրջանին պետն է աւելցուց նախարար:

Լրտեսներու ընտրութիւնը ամենազգուշար դործը եղած էր : Լրտեսներ զիրար չէին ճանչնար — եւ չպէտք է ճանչնային — ու միմիակ իրենց պետք զիտէին , որուն իրենց տեղեկութիւնները կը հաղորդէին :

Շատ մը համալսարանաւարտ երիտասարդներ աղ-
գային շահը նկատի ունենալով յօժարեր էին այս վտան-
գաւոր գործը ստանձնել:

«Օ՛հ, ըսաւ նախարարը, եթէ կարենայի հոս մէկիկ մէկիկ յեւել անուները այս քաջարի հայկազուններուն, որոնք ամէն հանգիստ զոհեցին եւ փարեցան դործի մը, որ վարձատրուեթիւն չունէր բացի հայրենիքին օգնելը, որոնք զովասանքի բառ մը ըսելու սին յոյսն իսկ չունէին իրենց կուրծքերուն տակ, եւ իրենց կեանքը այս աղետալի ճանապարհին կրնա ըվերջանալ ողբերգական դժան մահով մը» :

Յետոյ նախարարը դրպանէն թղթերու ծրար մը հա-
նեց եւ իր գործակատարներու տնւած ընդարձակ տեղե-
կութիւններէն խտացումներ ներկայացուց :

Թիւրքերին ամիսներէ ի վեր զաղաղանի զինուորական
սլաութաստութիւններու մէջ էր: Վրաստան զրկուած
առեւտրական սլաութամաւորութեան մը իրական նստ-
տակն էր գննել Վրաստանի քաղաքական բաղկերակը եւ

Հասկնալ թէ Հայաստանի վրայ տաճկական յարձակման
մը պարագային Վրացիները մինչեւ որ աստիճան պիտի
օժանդակէին թիւրքիոյ կամ ինչ գերբ պիտի բռնէին :
Թիւրքիան յայտնած էր իր Խիւայօժարութիւնը Վրաս-
տանի հողային զիջումներ ընել ի հաշիւ Հայաստանի :
Բանաւկցութիւնները անյաջող չէին անցած :

Այս ամսուայ ընթացքին եւրոպական նաւարաններէ
Թիւրքիոյ պիտի յանձնուին երկու զրահապատ յաճանաւ
եւ վեց թորփիլանաւեր, ամբողջ տարուան մը գումարը
բարձրացնելով հինգ յաճանաւի եւ տասներ մէկ թորփիլ-
յանաւի :

«Խոյ, ըսաւ նախարարը, վերահաս աղէտը չարագուշակ ընդլթ մը առաւ երբ ամէն մը առաջ Գաւալայի խնդրին պատճառաւ Յունաստանի եւ Պուլկաքիոյ յարաբերութիւնները ձգտեցան. ու հակառակ անցեալ յուն-վարին նախարարապետ Սքուլտտիսի հետ կայացած համաձայնութեան, որով Յունաստան պատերազմի մը պարագային զինուորական օգնութիւն պիտի տար հայերուն, այժմ Յունաստան խոհեմութիւն Հէր համարներ Փոքր Ասիոյ մէջ ունէ «արկածախնդրութիւն», մինչեւ որ պուլկարական վտանգը Հէր անհետացած : Թուրքիան միայն գիտէ «պուլկարական վտանգին» երբ անցնիլը, Ըսաւ Արամեան վերջին բառը չեղտելով :

Հայաստանի վրայ յարձակման մը յաջողութիւնը աւելի յարմար վայրկեան մը չէր կրնար գտնել քան այս եւ Հետեւա՞նք. Արամանիւն :

«Փուլթամ ըսել որ Արածանին կառավարական ունեւորաքելութեամբ չէր որ կը ճամբորդէր եւ յափշտակուած թղթերը ոչինչ էին: Ունէ մի չողեհնաւ այդ յարձակման պիտի ենթարկուէր որովհետեւ տաճիկ կառավարութիւնը պատերազմ որոչա՞ծ էր:

«Լրտեսաներուս միջոցաւ ինձ հաղորդուած փաստա-

թղթերը եւ թիւեր ցուցուցի զինուորական եւ ծովային նախարարներուն եւ իրենց սա պարզ հարցումը ըրի թէ ի տես տաճկական դադտեի պառապիւնման եւ դաւերուն եթէ Հայաստան յարձակում կը կընա՞ն իրենց տրամադրութեան տակ գտնուած ծովային եւ ցամաքային ուժերով յաջողապէս դիմադրել։ Ինձ պատասխանուեցաւ թէ երեք ամսուայ ժամանակ տրուելէ վերջ պատրաստ էին։

Ե՛ս արտաքին գործերու նախարարն եմ, եւ ինձ կը մնար երեք ամսուայ ժամանակը տալ իմ պաշտօնակիցներուն։ Ես որ անհաւատալի երազը սնուցած էի թէ իմ հարստութեամբ, առանձի՛նն, պիտի անդամալուծեմ տաճկական վայրենի ամբարտաւանութիւնը, ցփրուր քամեցի թոյնի դաւաթը խօսելով նաեւ այն բաժակաճաղը որ ձեր ամէնուն ծանօթ է։

«Պաշտօնի կանչուելուս առաջին գործս եղաւ թիւք դեսպանի անցագիրը պատրաստել տալ՝ թուականին տեղը բաց թողլով, որպէսզի ամենապիտքը մի նախատինքին այդ թուղթը երեսին չսրտեմ եւ վռնտեմ ցինք հայկական սահմաններէն։

«Հոս դալէ առաջ նախարարապետին յանձնեցի հրաժարական։ Դուրսը յարուցուած փոթորիկը կը պահանջէ որ Յովնան մը ծովը ձգուի կրքերը հանդարտեցնելու համար։ Հրաժարական այնքան հրամայական կը գըլտնեմ որքան դառն բաժակաճաղը։

«Ո՞վ գիտէ թերեւս, ըսաւ Արանեան տխուր ժպիտով, բազդի չարածձի մի քմայքով էր որ հայրս զիս Յովնան անուանեց»։

Խոր լռութեան մէջ ամպիոնէն վար իջաւ։ Երեսօթիսանները իրենց հաղորդուած յայտնութիւններու եւ թիւերու վրայ որոճալէն ժամանակ չունէին ձայն բարձրացընել։

Նախարարապետը ստացաւ իր պահանջած վստահութեան քուէն, եւ ընդունեց Արանեանի հրաժարականը։

Ու հետեւեալ առաւօտ բազմազրաղ խմբագրապետը դռնունակ ժպիտով հայկական դրօշի վրայէն սրբուած նախատինքի եւ հայանուն թիւքի տապալման մասին խմբագրական գրեց չմոռնալով շնորհաւորել անխաղախ ազգասիրութիւնը երեսօթիսաններուն։

1920

Վ Ա Ղ Ը

(Ք ս ա յ ք)

I

Կը պտտիմ հայկական մայրաքաղաքի փողոցներուն մէջ:

Իրիկնամուտի ստուերներ անշուշտ կը սփռուին անշնամարեի անդորրութեամբ: Շատ մը խոր թաղերու մէջ խաւար է արդէն:

Փողոցը կ'եռայ: Տարածամող օրուայ այս պահուն յատուկ սովորական անխրտչելի ժխորն է որ կ'ալեծեփի: Ինքնաշարժեր եւ հանրակառքեր իրենց մետաղային թողերու մեքենական կռիւնով անհամբեր դայրոյթնին կ'ուզեն թափել փոքրիկ խոչընդոտներուն, որ իրենց ջղայնացած շտապը կը յապաղեն: Այս օտարոտի ներդաշնակութիւնը կը զարնուի պատերուն, կը թափի ալանջներուդ մէջ եւ դուն չես լսեր մայթի վրայ քայլերը գործէ վերադարձողներու, որ թեւերուդ քսուելով կ'անցնին:

Դանդաղօրէն, ինչպէս սովորութիւնս է, կը քալեմ աչքերս կիսախուփ եւ ինքնամոռաց: Շուրջիս կանոնաւոր վրդովմունքը աղմկալի երազի մը տպաւորութիւնը կը ձգէ վրաս:

Կապոյտ-ծիրանի մշուշը կը տարածէ իր լուին տի-

րապետութիւնը եւ այս կիսաթափանց թովչանքին մէջ շարժող մարդիկ եւ իրեր երազային մարմիններու քընթոյշ աղօտութիւնը կ'ստանան:

Կը քալեմ խուլ՝ ձայներուն, խուլ այն քանի մը ներողութեան բառերուն, որ արագաքայլ անցորդներ անճարակ դանդաղութեանս հպած ըլլալու մեղքին համար կը փսփսան:

Հազար ու մի դադափարներ անվնաս խառնիճադանձով կը խուժեն միտքս եւ տարաշխարհիկ տեսիլներու մեղմալոյս համադրութիւն մը կոպերուս տակ կը տրոփէ:

Ինձմէ քանի մը քայլ անդին երիտասարդուհի մը վարանոտ քալուածքը — այնքան ալիստու գրեթէ վազող բազմութեան մէջ — կը դրաւ ուշադրութիւնս: Նէ կը դիտէ չորս կողմը բան մը փնտռողի նայուածքով: Անծանօթ մը մայրաքաղաքին մէջ:

— «Պարոն», կ'ըսէ բառերու տատամսող ամօթխածութեամբ, «կրնա՞ք ինձ բսել թէ ուր է Արարա փողոցը»:

— «Ձեր աջ կողմը երկրորդ փողոցն է Սարգաւապատ, անոր կը յաջորդէ Արարա»:

II

Աննպատակ պտոյտս կը բերէ զիս հասարակաց պարտէզը:

Այս քառքը իր նմանը չունի օտար երկիրներու մէջ: Զարտարապէտ Տիգրանեան բարերարդ ներշնամբ մը կը յղանար անոր այնքան խսկաւոր յառակագիծը:

Դիտուած օդանաւէ մը կամ բարձրութենէ մը՝ քառքը կը ներկայացնէ ճշգրիտ մանրանկարը հայկական աշխարհի այնպէս ինչպէս այս վերջինը գծուած է քարտէսի

վրայ սահմաններու բոլոր խորատուրտութիւններով: Ի սկզբան ծրագիրը ընդգլխադիրներ եւ ընդգլխասաներ ունեցաւ խորհրդարանին մէջ, որոնք կասկածի ենթարկեցին գեղարուեստական արժէքը քառֆի մը, որուն սահմանադիրը ոչ-չնորհալի օձապտոյտով մը կ'եղերէր քաղաքի սրտին ընդարձակ տարածութիւն մը: Այսպիսի մի գաղափար կարելի է քարտէսի վրայ, բայց ի՞նչ տգեղ հակադրութիւն պիտի կազմէ անոր անհամաչափ յատակագիրը քաղաքին վայելուչ ճարտարապետութեան հետ:

Կը մտնեմ «Հայաստան» քառֆը!

Արուեստական առուակներ իրենց ծոյլ հոսանքին նազանքը կը պտտցնեն այն դիրքով եւ ճշգրութեամբ ինչպէս Հայաստանի գետերը: Հողաթումբեր մեր մայրենի լեռները կը մարմնացնեն: Ահաւասիկ Բարթոլեան «Լեռնաշղթան»: Այս լեռներու «կիրճ»երէն միոյն մէջ դայեակ մը սիրուն երախայ մը կը վազցնէ անոր գիրուկ վիզէն մետաքսէ ժապաւէն մը անցուցած որպէս սանձ: Ի՞նչ դիւրութեամբ մանկական տոտիկներ «Լեռնաշղթան» կը չըրջադայեն քանի մը վայրկեանի մէջ:

Ահա «Արարատ»ը իր սպիտակափառ ճակատով: Քիչ մը անդին դէպի հարաւ արեւմուտք «Վանայ Ծովը»: Քաղաքի «Միջնաբերդ»ին վրայ ծերունի մը ընկողմանած իր մարած ծխամորճը կը կրծէ: Ծառի անտառ բուներէ եւ ճիւղերէ շինուած գեղջկական կամուրջ մը — իր կոշտութեան մէջ ակնհաճոյ — կը միացնէ «Վան»ը «Աղթամար»ին:

Այս վերջնոյն վրայ մանկիկ մը, հակառակ մթնոլ վայրկեաններուն, կը ջանայ իր թղթէ առաքաստով թիթեղէ նաւակը հաւասարակշռել ջրի վրայ որու հայելանման հանդարտութիւնը իր մանկական մատները միայն կը վրդովեն:

Բոսէական անակնկալով լապտերները կը վառին:

Ոմանք ծառերու մէջ թաղնուած են, եւ իրենց լոյսը տեւեւներու մէջէն անցնելով, դեռնի վրայ զարմանազան մօղայիք մը կը սփռէ: Տեւեւներու սօսափիւնը եւ մեղմ օրօրը կը շարժէ նաեւ այս լուսահիւս բանուածքը:

«Հայաստան»ի չըջանը ըրած եմ արդէն: Հոն է հայկական աշխարհագրութեան գլխաւոր տեղագրութիւնը, եւ ոչինչ կայ օտար, բացի թերեւս, «ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐ ՈՒՆ» հսկա՛յ արձանը որ քառֆի ճիշդ կեդրոնէն իր հասակը կը կոթողէ վեր:

Պերճախօս ձարմար մըն է: Պարթոյէմիի «Aux Morts»-ին բաղադրեալ դժագրութիւնը եւ «կատարելագործուած» թէքնիքը չունի, բայց անոր առաջ կանգնելու դառն երկիւղածութիւն մը կը համակէ հոգիդ:

Արձանը կը ներկայացնէ կին մը, կանգնած եւ բարձրահասակ: Ուսերէն թուրօրէն մինչեւ ոտքերը, մինչեւ բաժնի ձգուած հագուստի ծալքերուն տակ անճանաչելի գետին ձգուած հագուստի ծալքերուն տակ անճանաչելի կը մնայ մարմնոյն ձեւը: Այս միեւնոյն հագուստը կը ծածկէ եւ իր թեւերն ու ձեռքերը: Հեռուէն թեւատ անդրի մը կամ ժամանակի հարուածներէն աղարտած սիւնի մը պատկերը կը ներկայացնէ աչքերուդ:

Բայց երբ մօտենաս եւ դիտես արձանին գլուխը՝ մոգական բարբառ մը կ'սկսի խօսիլ հոգւոյդ: Ողբադին գեղեցկութեամբ անոր գլուխը վեր բարձրացած է դէպի երկինք: Արտայայտութիւնը անբացատրելի է: Որոշունկ եւ պարզ, սգաւեր եւ ըմբոստ: Անշուքեան մէջ թեւածող ոգիներուն է որ կ'ուղղէ իր հուժկու աղերսը արդարութեան համար Հայկազնեան նահատակներուն:

Կրկին փողոցն եմ: Ի՞նչ կը խոկամ: Ի՞նչ կ'երազեմ: Արդեօք գլխադիծս ծիծաղաշարժ արտայայտութիւն մը տալիք է: Մութ է եւ մէկը չի տեսներ:

Ա՛հ, ի՞նչ լաւ է ոտքեր ունենալ եւ չըջիլ հայկական մայրաքաղաքին մէջ!

Աշխարհ կը թաւալի, մարդիկ չեն փոխուիր :

III

450 7/26 p 5:

Փողոցները կ'ամսայանան : Քանի մը ժամ առաջուայ ձայներուն եւ ոչ իսկ ակար արձագանդը կը մնայ : Պատահական հանրակառքի մը անիւներուն ձայնը չափազանցուած չէշտերով կը խաթարէ յօրանջող լուսթիւներ : Քանի մը անցորդներ ողիններուն նման կը քաշին արագ , մայթերու վրայ հնչող իրենց կօշիկներու ձայնէն խոյս տալու ճիգով :

Թափառումներս յողնեցուցին զիս : Տեսածներուս եւ լսածներուս խոնուած տալաւրութիւնները կը թնդան ճակտիս տակ եւ կը ցնդեն ջիւերս : Պէտք է հանգչիլ :

Վերջին հանրահառաքն է որ կ'առնեմ: Ինձ նման ու-

չացած քանի մը ճամբորդներ կան: Կարճահասակ անձ մը քնաթաթախ աչքերը անկարող բաց պահելու՝ կը վառ կէ հւ դուխը կ'իյնայ կուրծքին: Շրթուքները բառեր մը կը թոթովեն, կ'երեւի խանութպան մըն է որ քունի մէջ իսկ իր դրամը կը հաշուէ:

Հանդիսարանի նախագահը և անդամները միայն կարող են մասնակցել մեր կրթությանը: Հակառակ ուշ գիշերին մասնակցելը արժեք ունի եւ զեմքը պատուհանի ապակիին դրած դուռը կը գերազանցե՛ր:

Իր աղուտը գլուխը կը դարձնէ կնոջ եւ մանկական անոյ՝ բարբառով կը հարցնէ .

— «Մայրիկ, ո՞րքա կը չինէ խաւարը»:

— Урбелл, гаван' йу!»

Քոլմ Նատող մէկը որ մինչեւ այդ ատեն լուռ էր, ա-
կանջիւս կը փութասայ:

— «Սյու տիկինը ամբողջ փիլիսոփայութիւն մը խնայող իր պատասխանին մէջ:

Կը խնդամ ինքն ալ կը խնդայ, մանկիկը մեզ կը գլխէ
եւ ան ալ բարձրաձայն կը խնդայ:

Տունէն ներս մտնելէ առաջ անդամ մըն ալ կը դառնամ եւ կը դիտեմ նիրհող քաղաքը: Համայնառարած լըռութիւն: Լուսինը իր արծաթեայ երազը կը ջրվէժէ համբնւթումադճոտութեամբ: Սաւառնակ մը կը ճախրէ եւ մեքենական ամեհէ մեղուի մը բղղիւնով պահ մը կը լեցնէ օդը: Վերջին թղթատար օդանաւն է որ մայրաքաղաքի առաւօտեան թերթերու առաջին տպագրութիւնը կը տանի Պոլիս, Վոսիփորի հայոց նախաճաչի սեղանին:

Կը նայեմ չէնքերուն : Կը նայեմ խորհրդարանի սա-
լատան հսկայ զանդուածին որ լուսնի կաթնաթոյր փո-
շիին մէջ կը լողնայ, եւ կ'ունենդրեմ երկրի չնչերակին
որ հուժկու բոմբիւններով կը խլացնէ ականջներս եւ

Թորգոմեան բնաշխարհի սարերէն եւ հովիտներէն վեր-
արձագանդող բառ մը կը կրկնէ բիւրաւոր անդամներ •

«Ապահովութի՛ւն, ապահովութի՛ւն!» :

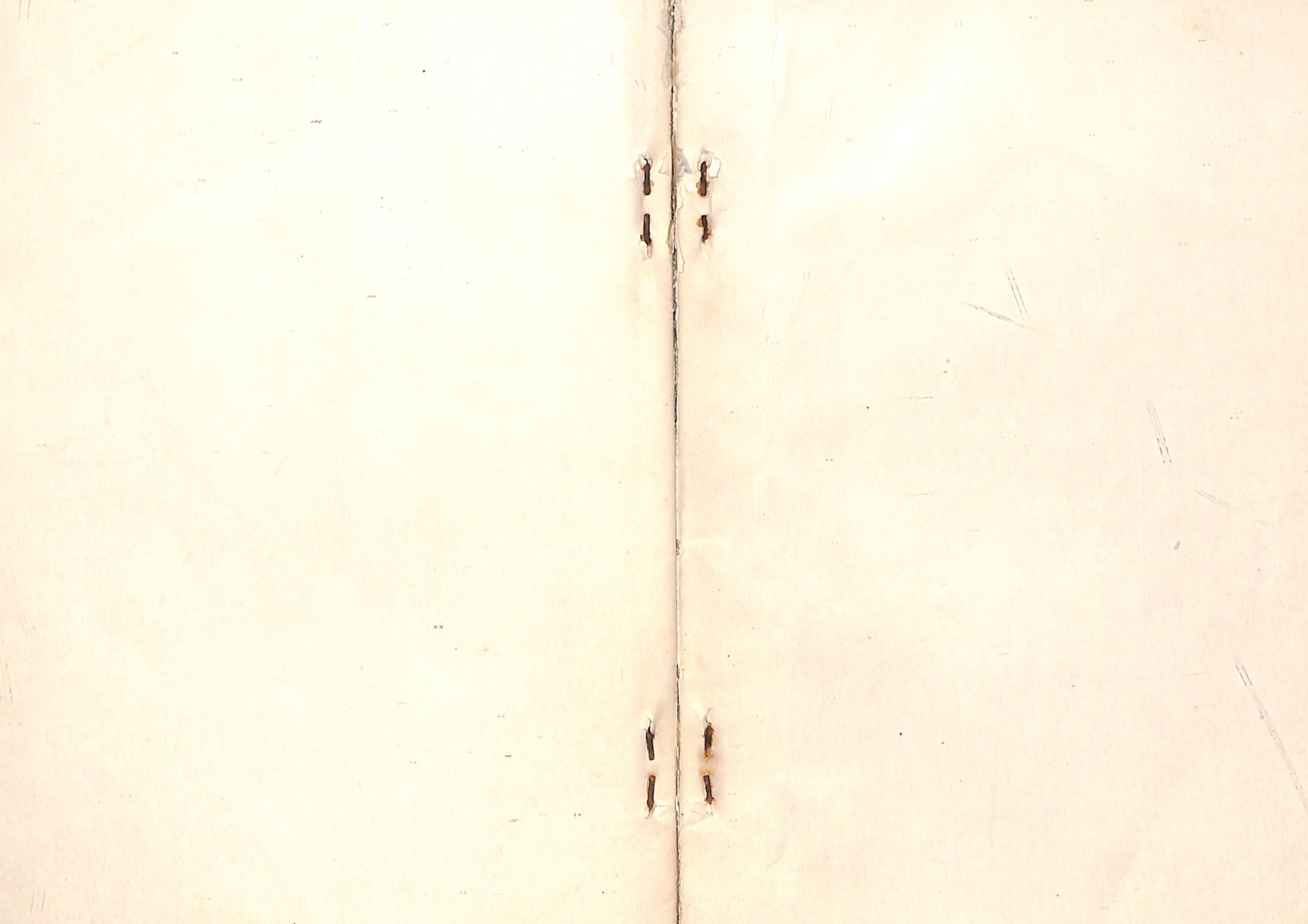
1920

(Վ Ե Ր Զ)

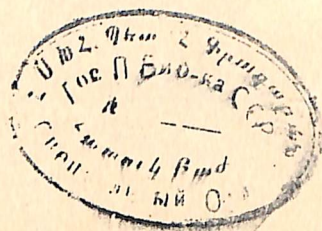

ԳԵՆ ՄԵԿ ՏՈՒՈՐ

Տպագրութիւն. «Հայրենիք», Պոսթ-ըմ

0014177

<< Ազգային գրադարան

NL0014117

2013

